

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

KARS VE ÇEVRESİ MANASTIRLARI
BAGNAYR, HRİPSİNE, HOROMOS, KHTZKONK VE
KIZ KALESİ MANASTIRLARI

Hazırlayan
Faruk TORUNOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Ali İPEK

Kars – 2016

T.C.

**Kafkas ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**KARS VE ÇEVRESİ MANASTIRLARI
BAGNAYR, HRİPSİNE, HOROMOS, KHTZKONK VE
KIZ KALESİ MANASTIRLARI**

Faruk TORUNOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman ve Jüri Üyeleri
Danışman Doç Dr. Ali İPEK
Jüri Üyesi Yrd.Doç. Dr. Gonca SUTAY
Jüri Üyesi Yrd.Doç. Dr. Ercan CENGİZ**

Kars - 2016

TEZ ONAY SAYFASI
T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Faruk TORUNOLU tarafından hazırlanan *kars ve çevresi manastırları (bagnayr, hripsine, horomos, khtzkonk ve kız kalesi manastırları)* başlıklı bu çalışma, tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *başarılı* bulunarak jürimiz tarafından *Tarih* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak (oy birliğiyle) kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan	: Doç Dr. Ali İpek (Danışman)	İmza:
Üye	: Yrd. Doç Dr. Gonca SUTAY	İmza:
Üye	: Yrd.Doç. Dr. Ercan CENGİZ	İmza:

ONAY

Bu Tez, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../2016 tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Unvanı Adı Soyadı
Enstitü Müdürü
Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “*Kars ve Çevresi Manastırları: Bagnayr, Hripsine, Horomos, Khtzkonk ve Kız Kalesi Manastırları*” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

SCIENTIFIC ETHIC STATEMENT

I declare that I complied with the rules of academic and scientific ethics from the proposal stage to the process of completion of the study titled “Monasteries in Kars and Its Neighbourhood: Bagnayr, Hripsine, Horomos, Khtzkonk and Kız Kalesi Monastery” mentions about the process of Armenians’ as a Master Thesis I prepared, that I obtained all information in term Project with the framework of scientific ethics and traditions, that I showed sources to the each quotation I made directly or indirectly in this study I prepared as a term Project in accordance with the writing rules and works which I used have been shown in the bibliography.

10/02/ 2016

İmza

Öğrencinin Adı Soyadı

Faruk TORUNOĞLU

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	iii
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
ÖNSÖZ.....	ix
KISALTMALAR	xi
RESİM LİSTESİ	xii
KAYNAK TAHLİLİ.....	1
GİRİŞ	10
KARS İLİNİN ADI VE TARİHİ ÇOĞRAFYASI.....	12

I.BÖLÜM

ERMENİYE ADI VE EMENİLERİN MENŞEİ

1.1.Ermeniye Adı	17
1.2.Ermenilerin Menşei	20
1.3. Bagratuni Ailesi.....	22
1.3.1. Kars Bagratuni Krallığı.....	24
1.3.2. Anı Bagratuni Krallığı	25

II. BÖLÜM

HRİSTİYANLIĞIN ERMENİLER ARASINDA YAYILIŞI

2.1.Hristiyanlığın Ermeniler Tarafından Kabulü	33
2.1.2. Ermeni Kilisesi	33
2.1.2.1. Ermeni Kilisesi ile ilgili Adlandırılmalar.....	34
2.1.3.Ermenistan Kilisesinin Gelişimi (IV. Yüzyıla Kadar).....	36
2.2. Hristiyanlığın Ermeniler Arasında Resmi Din İlan Edilişi	38
2.3.Ermeni Kilisesinin Özerkleşmesi	41

2.4.Ekümenik Kilise	43
2.4.1.Ekümenik Konseyler	45
2.5.Ermeni Kilisesinin Latin Kiliselerinden Farkı	45
2.6.Ermeni Kilisesinin Latin Kiliseleri ile Olan İlişkileri	46
2.6.1.Ermeni ve Latin Kiliseleri İlişkileri	48
2.6.2.Teolojik Yönden Ermeni Kilisesi	50
2.7.Ermeni Başpatrikliği.....	51
2.8.Ermeni Kilisesi İçin Kutsal Bölgeler.....	52

III BÖLÜM

KARS VE ÇEVRESİ MANASTIRLARI

3.1. İlk Dönem Dini Mimari Yapıları.....	55
3.2. Bagnayr Manastırı	57
3.2.1.Ana Kompleks	58
3.2.2.Altıgen Şapel.....	59
3.3. Hripsime Manastırı (Bakireler Manastırı)	59
3.4. Horomos Manastırı.....	62
3.4.1.Surp Yahya Kilisesi ve Jumatunu.....	66
3.4.2.Ruzukan Kabri	67
3.4.3.Ani’li Hatun Şapeli	67
3.4.4.Vaçe Kabri	68
3.4.5.Aruits Jamatunu	68
3.4.6.Aruits Türbesi	68
3.4.7.Surp Minas ve Surp Kevorks Kiliseleri	69
3.4.8. Kral Aşot’un Şapeli ve Mezarı	69
3.4.9.Zafer Takı	70
3.5. Khtzkonk Manastırı (Digor Beş Kilise)	70
3.5.1.Surp Karapet Kilisesi	72

3.5.2.Surb Astvatsatzin	72
3.5.3.Surp Stefanos Nakhavka Kilisesi.....	72
3.5.4.Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi	72
3.5.5.Aziz Sarkis Kilisesi.....	73
3.6. Kız Kalesi	74
SONUÇ.....	76
KAYNAKÇA	77
EKLER.....	85
ÖZGEÇMİŞ.....	103

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI
“KARS VE ÇEVRESİ MANASTIRLARI : BAGNAYR, HRIPSINE,
HOROMOS, KHTZKONK VE KIZ KALESİ MANASTIRLARI”
YÜKSEK LİSANS TEZİ
FARUK TORUNOĞLU
DOÇ. DR. ALİ İPEK
2016-117

ÖZET

Kars ve Çevresi Manastırları: Bagnayr, Hripsine, Horomos, Khtzkonk ve Kız Kalesi Manastırları” isimli tezin konusu Ermenilerin Hristiyanlığa geçiş sürecini ve bu bölgede kurdukların önemli manastırların tarihine değinmektedir. Bunun yanında kısmende olsa mimari özelliklerine de yer verilmiştir. Bu dönem hakkında ki bilgiler genellikle Fransız kütüphanelerinde elde edilen kitapların çevirisi ile yapılmıştır. Ayrıca Ermeni Kilisesi tarihiyle ilgili bölümde özellikle “Başpiskopos Mağakya Ormanyen'in On İki Yıllık Patrikliğinin Anı Kitabı” incelenmiş ve ondan büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Çalışmada yer alan Manastırlarda Horomos Manastırı hariç, diğer manastırlar hakkında çalışma yoktur. Bu sebeptendir ki manastırlar hakkındaki bilgiler genelde duvar yazıtları ve mimari yapıları hakkındadır. Zaten mevcut çalışmalarda Ermeni Tarihçiler tarafından olduğu için genelde taraflı ve Türkleri yıkımla suçlayan çalışmalardır.

Anahtar Kelimeler : Kars, Anı, Koşavenk, Horomos, Hripsime, Dini Mimari.

T.C.
KAFKAS UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY
MIDDLE AGE OF HISTORY
“MONASTERIES IN KARS AND ITS NEIGHBOURHOOD: BAGNAYR,
HRİPSİNE, HOROMOS, KHTZKONK AND KIZ KALESİ MONASTERY”
MASTER OF ARTS
FARUK TORUNOĞLU
DOÇ. DR. ALİ İPEK
2016-117

ABSTRACT

The subject of the thesis titled as “Monasteries in Kars and Its Neighbourhood: Bagnayr, Hripsine, Horomos, Khtzkonk and Kız Kalesi Monastery” mentions about the process of Armenians’ transition to Christianity and the history of important monasteries that they founded in this area. Moreover, the architectural peculiarities of the monasteries were partially dealt with, too. The information about this period has been generally obtained with the translations of the books from French libraries. Besides, the book of “the twelve years patriarch memoirs of Archbishop Magakya Ormanyen” was analysed in the chapter referring to history of Armenian Church.

There is no study about the monasteries, which were dealt with in the study, apart from Horomos monastery. For this reason, the information about the monasteries are generally relating to graffiti and architectural structures. Finally, since all the studies have been done by Armenian historians, they are mostly partial and they accuse the Turkish people with ravage.

Abstract : Kars, Anı, Ghoshavank, Horomos, Hripsimian Virgins, Religious Architecture.

ÖNSÖZ

Kars ve çevresi manastırları konusunu ele almamın sebepleri içinde ön plana çıkan ve vurgulamak istediğim, kendimi bildim bileli hep bu konuyu araştırmak istememden geliyordu. Çocukluğumda izlediğim filmlerden mi desem bu konudaki merakım hep üst düzeyde olmuştur. Ama bu konuya eğilmemdeki küçümsenmeyecek kadar önemli olan neden ise kültürel miras değerlerimizin yok olmaya yüz tutması idi. Bu konuda yabancı birçok araştırma ve çalışma yapılmasına rağmen yerli çalışma sayısı çok az gibi görünüyordu. Tabi ki yabancı çalışmalarda ki çarpıklıklarda önemliydi. Konuyla ilgili çalışmalara başladıktan sonra en ciddi çalışmayı şarkiyatçı olarak Nicolay MARR 'ın yaptığını gördüm ve bölge üzerinde ilk ciddi çalışmanın da Yrd. Doç. Dr. Yalçın KARAKAYA tarafından yapıldığı bilgisine ulaştım. Yüzey çalışmaları ve hazırladığı doktora tezi ile de Yrd Doç. Dr. Güner SAĞIR'ın katkıları da önemlidir. Sevgili hocam Ercan CENGİZ'in yazmış olduğu doktora tezi XI. ve XV. yüzyıllar arasında Kars ise en önemli yol haritam olmuştur. Bunları inceledikten sonra yöntemimi belirleyip yaşadığım şehir hakkında bir çalışmaya imza atabilecek olma gururunu yaşıyorum.

Bu çalışma, özellikle Kars'ın ortaçağ tarihini inceledikten sonra Ermenilerden ve Hristiyanlığın bölgeye yayılışını vermekte Kars ve çevresinde yer alan beş önemli manastır kiliselerinin bölgedeki konumlarını tarihlerini ve yapılarını inceleyerek belli bir çerçeveye oturtmak ve daha sonraki çalışmalara bir kaynak oluşturmak amacını taşımaktadır.

Yüksek lisans çalışmamda danışmanlığımı yapan Doç. Dr. Ali İPEK ve tezimle sürekli ilgilenip emek harcayan Yrd. Doç. Dr. Ercan CENGİZ'e verdiği emeklerden dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Tezle ilgili tüm edebi düzeltmeleri yapan Kültürel Miras Uzmanı Edebiyatçı Kemal ALİN'e de teşekkür ediyorum. Bana bildiğim her şeyi öğreten Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarıma; İSAM kütüphane personeline, TTK kütüphane personeline; İFEA kütüphanesi görevlisine, kaynak çalışmamda bana kaynak olan Sezai YAZICI hocama, birlikte arazi çalışması yaptığım fotoğram kaynakçamı sağlayan İbrahim SÜLEYMANOĞLU abime, sürekli destek olup hep inanan Ergin ÇAĞRI, Sinan

CANTİMUR, Ergün ve Eral ÇEBİ'ye, gazeteci arkadaşım Serhat ERYOLCU'ya; Şakir Yurdakoş'a, Orhan CİHANTUMUR'a, dayım Attila TAYFUN, Kardeşim Rabia TORUNOĞLU'na, ve daha bir çok kişiye nasıl teşekkür etsem azdır. Manevi desteği yanında maddi desteğimde olan canım annem Naima TORUNOĞLU 'na ne kadar teşekkür etsem azdır. Üniversiteyi kazandığımı göremeyen Büyükbabam Mehmet TORUNOĞLU, bitirdiğimi göremeyen Babaannem Naciye TORUNOĞLU ve bu çalışmayı bitirdiğimi göremeyen Babam Gürbüz ile Amcam Nejmi TORUNOĞLU'da keşke burada olsaydı. Fırsat olsaydı ve daha çok birlikte olsaydık sizi hep seveceğim...

Ocak 2016 KARS

KISALTMALAR

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

İFEA : Fransız Arkeoloji Merkezi Kütüphanesi

TTK : Türk Tarih Kurumu

MÖ : Milattan Önce

MS : Milattan Sonra

YY : Yüzyıl

BKZ : Bakınız

S : Sayfa

VB : Ve Benzeri

RESİM LİSTESİ

Resim 1	Çoban Kilise (Karmirvank) 1905 Yılı	85
Resim 2	Çoban Kilise (Karmirvank) Günümüz	85
Resim 3	12 Havariler Kilisesi 1850li yıllar	86
Resim 4	12 Havariler Kilisesi Günümüz	87
Resim 5	Ani Fethiye Camii Günümüz	87
Resim 6	Müren Katedrali Günümüz	88
Resim 7	Aziz Amenaprkich Katedrali	88
Resim 8	Agrak Manastırı 1905 Yılı	89
Resim 9	Garavank Manastırı 1905 Yılı	89
Resim 10	Garavank Manastırı 1990 'lı Yıllar	90
Resim 11	Aziz Sarkis Bazilikası 1905 Yılı	90
Resim 12	Bagnayr Manastırının 1905 Yılı	91
Resim 13	Bagnayr Manastırının 1905 Yılı	91
Resim 14	Bagnayr Manastırı Günümüz	92
Resim 15	Bagnayr Manastırı Günümüz	92
Resim 16	Hripsime Manastırı Günümüz	93
Resim 17	Hripsime Manastırına İnen Merdivenler Günümüz	93
Resim 18	Hripsime Manastırı ve Manastıra İnen Merdivenler	94
Resim 19	Hripsime Manastırı Brossetin Çizimi İle	94
Resim 20	Horomos Manastırı ve Şirakavan 1905 Yılı	95
Resim 21	Horomos Manastırı 1905 Yılı	95
Resim 22	Horomos Manastırının Günümüzdeki Hali	96
Resim 23	Horomos Manastırının Günümüzdeki Hali	96
Resim 24	Horomos Manastırı Jumatunu Günümüz	97

Resim 25	Nicolay Marr Asot'un Mezarını İncelerken	97
Resim 26	Horomos Manastırının Bir Parçası Sayılan Zafer Takı Brosset'in Çizimi	98
Resim 27	Horomos Manastırının Bir Parçası Zafer Takının 1905 deki hali	98
Resim 28	Kzkhkong Manastırı Günümüz	99
Resim 29	Kzkhkong Manastırı 1905 Yılı	99
Resim 30	Kzkhkong Manastırının Girişi 1905 Yılı	100
Resim 31	Kzkhkong Manastırı 1905 Yılı	100
Resim 32	Kızkalesi Manastırı 1905 Yılı	101
Resim 33	Kız Kalesi Manastırı Brosset'in Çizimi	101
Resim 34	Kız Kalesi Manastırından Günümüz	102
Resim 35	Kız Kalesi Manastırından Günümüz	102

Babannem Naciye TORUNOĞLU'na

KAYNAK TAHLİLİ

Tez konusunu yakından ilgilendiren kaynakların, orijinal metinleri 19.-21. yüzyıllar arasında yeniden yayınlanmış tıpkıbasımlar ve yorumlu çeviri kitaplarıdır. Dönem kaynaklarının en erken tarihlisi Stephanos Asoğik Daronetsi'nin "Patmutyun Tiezerakan" (Evrensel Tarih) adlı eseridir. Onu Samuel Anetsi'nin yayını izler. Son dönem kaynağı ise Vardan Areveltsi'nin "Havakumn Badmutyan" (Tarih Derlemesi) adlı kitabıdır. Şimdi bu kaynaklardan en önemlilerine değineceğim.

Müverihler

Stephanos Asoğik Daronetsi Patmutyun Tiezerakan (Evrensel Tarih)

10. yüzyıl sonu 11. yüzyıl başlarında yaşayan Stephanos Asoğik Daronetsi, Katolikos I. Sarkis'in (992-1019) isteğiyle "Patmutyun Tiezerakan" (Evrensel Tarih) adlı tarih kitabını yazmıştır¹. Kitabın, günümüze ulaşmış birkaç el yazması incelenerek hazırlanmış ilk Ermenice metni Rahip Garabed Şahnazaryants tarafından 1859 yılında Paris'te, ikinci Ermenice baskı A. Malchassian tarafından 1885 yılında St. Petersburg'da yapılmıştır. Kitabın tercümesi N. Emin tarafından 1864 yılında Moskova'da Rusça, E. Dulaurier tarafından 1883 yılında Paris'te Fransızca, Heinrich Gelzer ve August Burckhardt tarafından 1907 yılında Leipzig'de Almanca, Frédéric Macler tarafından 1917 yılında Paris'te Fransızca olarak yayınlanmıştır.

Kitabın orijinal metninin Fransızcası ise bizim ulaşabildiğimiz metnidir. 1883'de Dulaurier tarafından iki cilt olarak hazırlanan baskısını kaynakçamızda yer almıştır.

Asoğik'in kitabının 7. bölümünde, Kral Abas'ın krallığı, bu dönemde yaşanan olaylar, Bizans İmparatorluğu sınırlarında yaşayan Ermeniler'in Ermeni

¹ ASOGİK, (Stephanos Asogik De Daronetsi) **Historie Universelle par Etienne Asogik Taron** , (Çev. Dulaurier) E., libraire de societe asiatique, Paris 1883. ASOGİK, **Historie Universelle Par Etienne Asolık Daronetsi (888-1004)** , (Çev. Frederic Macler), Paris, Imprimerie, 1917.

Krallığı topraklarına göç edişleri ve bu gelenler içinde bulunan keşişlerin bölgede kurdukları manastır ile kiliseler hakkında bilgi verilmektedir.

Samuel Anetsi (Samuel Kahana Anetsi)

Samuel Anetsi'nin tarih kitabını yayına hazırlayan Der Mikelyan, önsözde, Anetsi'nin 1100-1185 tarihleri arasında yaşadığını ve Katolikos IV. Grigor/Krikor'un isteğiyle yazdığı tarih kitabıyla kronolojik bir çalışma yaptığını belirtmiştir. Der Mikelyan Anetsi'nin kitabında, başlangıçtan 1180 yılına kadar olan olaylar hakkında daha önceki tarihçilerin kitaplarındaki bilgileri eleştirel bir yaklaşımla aktardığını söyler. Anetsi'nin tarih kitabına kendinden sonra gelen başka tarihçiler tarafından devam edilerek 1665 yılına kadar ulaştırıldığını da ekler.

Kral Abas döneminde bölgede yapılan birkaç manastırdan da bahseder. Anı'lı Samuel Kronikleri olarak bilinen bu belgenin İngilizce kısıtlı bir kopyasına ulaşmıştır ve kaynakçamıza alınmıştır.

Vardan/Vartan Areveltsi (Vartabed)

Vardan/Vartan Areveltsi tarihçi, filozof, çevirmen ve eğitimcidir. Vardan, genellikle Areveltsi (Doğu'dan) ya da Vartabed olarak adlandırılır. 1267'den önce tamamladığı eserinde Pers, Yunan, Arap, Selçuklu, Memluklu ve Moğol tarihleri hakkında da ayrıntılı bilgiler aktarmıştır².

Vartan'ın "Havakumn Badmutyan" adlı kitabının ilk basımı 1861 yılında J. B. Emin tarafından Moskova'da, ikinci baskısı 1862 yılında Alişan tarafından Venedik'te yapılmıştır. İlk baskıda Rümainçof kütüphanesinde bulunan 1425 yılında kopya edilmiş bir el yazmasından yararlanılmıştır. Venedik'te Alişan tarafından yapılan ikinci baskıda Sen Lazar Adası'nda bulunan manastırda mevcut on dört el yazması nüshasından yararlanılmıştır. Bu kopyalardan 1300 ve 1304 yıllarına tarihli kitaplar Vardan'ın ölüm tarihine yakın olması nedeniyle çok kıymetlidir. 1927

² Vardan/Vartan Areveltsi, 1198-1271 tarihleri arasında yaşamıştır. Vardan'ın doğum yeri ve tarihi bilinmez, ancak 13. yüzyılın ilk on yılı içinde doğmuş olduğu tahmin edilir. 1271 yılında ölümünden sonra KhorVirap'a gömülmüştür.

yılında J. Muyldermans, Alişan'ın yaptığı basımdan yararlanarak Vardan'ın tarih kitabının Ermenistan'daki Arap hakimiyeti dönemini çevirerek yayınlanmıştır. Areveltsi, Dünya tarihini de içine alan eserinde, kendinden önceki tarihçilerden kitabelerden, belgelerden ve destanlardan yararlanmıştır. Bu tarihçiler Sebeos, Gevond Yerets, Hovhannes Katolikos, Tovma Ardzruni, Şabuh Bagratuni, Movses Gağankatvatzi, Stephanos Asoğik, Samuel Anetsi, Mikhitar Ayrivanetsi Vanakan Vartabet'tir. Areveltsi ayrıca Hağbat, Sanahin ve Çorakert manastırları ile Albanların kütüphanelerinden de yararlanmıştır.

1937 yılında Vardan Vardapat'ın "CihanTarihi" eserinin 889-1269 yıllarını kapsayan kısmı Hrand Der Andreasyan tarafından çevirilip ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisinde yayınlanmıştır. Bu nüsyayı temin ederek kaynakçama eklemiş bulunmaktayım³.

Vardapet Mikael Çamiçyan

XVIII asırda yaşayan bu âlim Vardapet, yazmış olduğu muazzam bir Ermeni Tarihi ile ilim dünyasınca çok tanınmış bir zattır. Venedik civarında St. Lazare adasında 1717 senesinde Si- vas'lı Mikhitar tarafından tesis edilmiş manastırın en ileri gelen simalarından ve bu kültür ocağının en verimli âlimlerinden biri olmuştur. Vardapet Mikael Çamiçyan 1738 senesinde İstanbul'da doğmuş ve Mikhitar'ın ilk şakirtlerinden olarak, ölüm tarihi olan 1823 senesine kadar Venedik manastırında husûsiyle tarih ve lisan tetkiki sahasında çalışmıştır.

Çamiçyan Tarihi'ndeki mühim bir hususiyetini de eserin sonunda bulunan mufassal kronolojik cetvel ve listeler teşkil eder. Bu listelerin birinde, çok eski devirlerden beri kullanılmış muhtelif takvimlerin tarihlerinin karşılıkları gösterilmiştir. Diğer listelerde, kadîm zamanların mühim vak'alarıyla şahısların kronolojisini, Roma ve Bizans imparatorlarının, Ermeni krallarının, katoliklerin, patriklerin, Rum patriklerinin, İran hükümdarlarının, Halifelerin, Selçuklu sultanlarının, Cengiz ve Timur sülâlelerinin, Osmanlı padişahlarının

³Averetsi Vardan, **Türk Fütuhât Tarihi**, (Çev. Hrant Der Andreasyan), İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi, Sayı 2, 1937, s.154-244.

hâkimiyet tarihleri gösterilmiştir. Eserin nihayetinde ayrıca tanzim edilmiş uzun bir endekste bütün has isimler izâhlı olarak kaydedilmiştir. Çamiçyan'm bu büyük eserinin, yazıldığı devirdeki tarih anlayışı göz önüne getirilirse pek değerli ve yorulmaz bir mesainin mahsûlü olarak takdire şâyân olduğu inkâr edilemez. Eser, bugün de, eski ve kısmen de meçhûl kaynakların mufassal ve itinalı bir compilation'u olarak kıymetini muhâfaza etmektedir. Bu eserin 1827 tarihli Jovannes Advall tarafından İngilizceye çevrilmiş iki bölümlük kitaba ulaşarak kaynakçamıza ekledik. Fakat Hrant Der Andresyan tarafından Türkçeye çevirisi yapılmıştır⁴.

Seyahatnameler

Evliya Çelebi (17 Yüzyıl)

Seyyah, Kars şehrinden bahsederken 47 cami ve mescit olduğunu, bunlardan sekizinde cuma namazı kılındığını belirtir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinin ikinci cildinde Kars'a rastlamaktayız⁵.

Marie Felicite Brosset (18. Yüzyıl)

Oryantalist Fransız uzman Ermeni, Gürcü ve Rus tarihi üzerine çalışmalar yapan araştırmacının en önemli eserlerinden biri hiç şüphesiz “Gürcistan Tarihi” eseridir. Bizi ilgilendiren ve tezimizde kullandığımız eserleri ise “Anı Ören Yeri” ile ilgili iki ciltlik kitabı ile gravürlerin ve Anı ile mükemmel çizimlerin olduğu “Atlas General 45 Planes” ayrıntısı ile çıkardığı kitabıdır. Sözünü ettiğimiz kaynağın 1860 ve 1861 yılında basılmış Fransızca nüshası çalışmalarımda kullanılmak üzere kitaplığımda yerini almıştır⁶.

⁴ Mikeal Chamic, **History of Armenia By Micheal Chamich Two Volume**, (çev. Jovannes Avdall), America, Calcutta, 1827.

⁵ Evliya Çelebi, **Seyahatname II. Cilt**, Haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YapıKredi Yayınları, İstanbul, 1999.

⁶ Brosset, **Les Ruines D'Ani, Partie I**, Petesborg, Commisionnaaires de I Academie Imperaile Des Sciennes, 1860. Brosset, **Les Ruines D'Ani, Partie II**, Petesborg, Commisionnaaires de I Academie

Lynch (19. Yüzyıl)

Kitap “Ermenistan: Seyahat ve Çalışmalar” adını taşımaktadır. Ermenistan’a 1889-1890, 1893-1894 yılları arasında yapılan seyahat hakkındaki notları içeren çalışmada, Kars ve çevresindeki kilise ile manastırlardan da bahsedilmektedir.. Lynch, Kars’ta garnizonun ana uğrak yeri olan ve Rus Ortodoks Kilisesi’ne dönüştürüldüğünü belirttiği kilisenin, Ermeni Kilisesi’nin ilgi çekici özelliklerinin yeniden uygulanarak inşa edildiğini ifade eder. Lynch’a ait ana dili İngilizce olan bu iki ciltlik çalışmada ulaşıp kaynakçamıza ekledik⁷.

Toros Toramanian (19. Yüzyıl)

Kaynakçada az değinmiş olsakta atlanılmayacak kadar önemli biridir. Ermeni mimarlık tarihinin babası sayılır ve ortaçağ Ermeni mimarisi üzerine çalışmıştır. The Materials of the History of Armenian Architecture” isimli iki ciltlik bir çalışması vardır ve çok önemli bir çalışmadır. Strzygovski gibi bir çok tarihçinin de fikir babası olarak görülür.⁸

Félix Marie Charles Texier (20. Yüzyıl)

Fransız mimar, arkeolog ve gezgin. Paris Güzel Sanatlar Yüksek Okulunu bitirmiş; Fransız Bilimler Akademisi ve Paris Arkeoloji Enstitüsü üyelikleri yapmıştır. Bayındırlık İşleri Müfettişliği görevi esnasında Fransız Hükümeti tarafından Anadolu’ya gönderilmiştir. İlki 1833 ve ikincisi 1843 yılında olmak üzere Anadolu’da yıllarca süren seyahat ve incelemeleri sırasında Türkiye’nin çok büyük bir kısmını baştan başa gezip dolaşmış, kazılar yapmış, araştırmalarda bulunmuş ve bütün bu çalışmalarının sonuçlarını yayınlamıştır. Bu eserin, Türkiye Arkeolojisi için belki de en orijinal kısmı, topografik haritasını çıkartıp birçok yerini resimlediği Hititler’in başşehri Hattuşaş (Boğazköy) ile buranın açık hava tapınağı olan Yazılıkaya’yı bulmuş ve dünyaya tanıtmış olmasıdır. Gezip dolaştığı yerlerde sadece antik devirlere ait değil, daha sonraki devirlere ait (Selçuklu, Beylikler,

Imperaile Des Sciennes, 1861. Brosset, Les Ruines **D’Anı, Atlas General 45 Planches**, Petesborg, Commisionnaaires de l’Academie Imperaile Des Sciennes, Petesborg, 1861.

⁷ H.F.B. Lynch., **Armenian Travel and Studies Vol. 1**, Newyork, Longsman, 1901. LYNCH H.F.B., **Armenian Travel and Studies Vol. 2**, Newyork, Longsman, 1901.

⁸ Toros Toromanian, **Materials for the History of Armenian Architecture Part I- II**, Yerevan, Armenian SSR: ArmFan Publishing, 1948. Toros Toramanian’ın eseri 1942’de birinci cilt ve 1948’de ikinci cilt olmak üzere Erivanda Ermenice olarak yayınlanmıştır.

Osmanlı vb.) de önemli şehirlerin, yapı ve anıtların çizimlerini yapmış, uzmanlar tarafından gravürlerle durumlarını tespit etmiştir. Bunlarla da yetinmemiş, Anadolu'nun jeolojik yapısı, coğrafi özellikleri, yer altı ve yer üstü kaynakları ve kültür merkezlerinin tarihi ve o günkü halkın etnik, demografik, kültürel, ekonomik vb. durumu hakkında bilgi vermiş, gözlemlerini aktarmıştır. Yazarın eseri Küçük Asya ismi ile tercüme edilip Türkçesi mevcuttur ama bizim kaynakçamıza koyduğumuz şekli ise 1862 yılında basılmış olan Fransızca versiyonudur⁹.

K. J. Basmadjian (20.Yüzyıl)

Karapet Hovhannesi Basmadjian (1864-1942) Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da doğdu. Türkçe yazılmış bir kitap yazdı. Daha sonra aşırı milliyetçi söylelerinden dolayı cezaevine atıldı ve üç yıl cezaevinde kaldı. Serbest bırakıldıktan hemen sonra Fransa'ya giderek oraya yerleşti. 1902 yılında mimar Toros T'oramanian ve Basmadjian Paris'te biraraya geldiler. 1903 yılında Ermenistan'a seyahat etmeye karar veren Toramanian Basmadjianla birlikte mimari yapıyı incelemek ve ziyarette bulunmak için Anı'yı ziyaret ettiler. Anı'ya yaptığı ziyaret esnasında birçok yazıt ve kitabeyi de tercüme etti. Bunların en önemlileri Bagnayr Manastırı ile ilgili yaptığı çalışmalardır. Bir çok çalışması "Revue de l' Orient Chrétien" dergisinin 1920 yılındaki sayılarında Fransızca çeviri ile yayımlandı.

1904 yılında Basmadjian Anı kalıntılarına yaptığı ziyaretten etkilenerek "Souvenir d' Ani" adlı küçük bir kitapçık yayınladı. Ermenice ve Fransızca olarak yayınlanan kitapçıkta 24 tanede fotoğraf yer almaktadır. Ve bu kitapçıkta mevcut çalışmalar sonucunda kaynakçamızda yer alıp arşivimizde yer almıştır¹⁰.

Araştırmalar

Patrick Ormanian

1896'dan 1908 yılına kadar İstanbul Ermeni Patriği olan Mağika Ormanian Ermeni Kilisesinin tarihini kaleme almıştır¹¹. Bu kitabın 1955 yılında Marcar

⁹ Charles Texier, **Asie Mineure**, Paris, Impremeurs De Instutet France, 1862.

¹⁰ K.J. Basmadjian, **Ani**, Paris, 1904

¹¹ Ormanian, kitabını yazarken genelde Asogik tarihinden faydalanmıştır.

Gregory tarafından yapılan İngilizce tercümesini bularak tezimde yer alan Ermeni Kilisesi başlığını bu kitaba göre yazmış bulunmaktayım¹².

Strzygovski

Avusturyalı sanat tarihçisi özellikle yunan ve doğu dini mimarisi üzerine çalışmıştır. Bizi ilgilendiren kısmı “Die Baukunts und Der Armenier und Europa” (Mimarlık, Ermeniler ve Avrupa) isimli kitabında yer alan çalışmasında Anı ve Kars’ta yer alan tüm kiliseleri incelemiştir. Fakat yazarın dili Almanca olduğu için bu çalışma pek tercih edilen bir çalışma değildir. Çalışma Ermeni mimarisi açısından ilkler arasında olmasından dolayı önemlidir. Benim tez çalışmamda kullandığım şekli ise 1918 Almanca 2 ciltlik basımıdır¹³.

Rene Grousset

1947 tarihli “Başlangıçtan 1071’e Ermenilerin Tarihi” adlı Fransızca kitabı dönem kaynaklarına dayandırılarak yazılmış olduğu için önemli Ermeni tarih yayınlarından biridir.

Kitabın 2005 yılında Sosi Dolanyan tarafından Türkçeye tercümesi yapılmıştır. Eserin Türkçe tercümesi tezimizde kaynak olarak kullanılmıştır¹⁴.

Fahrettin Kırzioğlu

Hiç şüphesiz ki Kars demek Kırzioğlu demektir. Kars tarihi çalışan Kırzioğlu’nun özellikle tezimizde kullandığımız “Kars Tarihi” ve “Anı Kenti Tarihi” kitabı bölge tarihi için çok önem sarf etmektedir. Bazı tarihçiler tarafından eleştiriye maruz kalsa da daha iyisi yazılmadığı sürece en önemli eser olarak da kalacaktır¹⁵.

Jean-Michel Thierry

Fransız sanat tarihçisi doktor Thierry 1916 yılında doğmuş ve yaklaşık yüzyıllık hayatı boyunca Ermeni tarihi çalışmıştır. 1960 ve 1980 yılları arasında ki Anı şehri ile ilgili yaptığı çalışmaları çok önemlidir. Bir çok makaleye imza atan Thierry’nin en önemli eserleri arasında “La Cathedrale des Saint- Apotres de Kars” ismi ile yayınladığı Kars’da halk arasında 12 Havariler Kilisesi diye bilinen katedral

¹² Malachia Ormanian, **The Church of Armenia**, (çev. Marcar Gregory), London: A.R. Mowbray, 1912

¹³ Josef Strzgovski, **Die Baukunts und Der Armenier und Europa**, Vienna,Asco, 1918.

¹⁴ Rene Grousset, **Ermenilerin tarihi Başlangıcından 1071’e**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2005.

¹⁵ Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953

hakkında yazdığı kitapla “Le Cuvent Armenia d’Horomos” (Ermeni Manastırı Horomos) Horomos manastırını anlattığı kitabıdır. Bu kaynaklarda tezimizle ilgili önem arz ettiğinden kitaplığıma alınmıştır¹⁶.

Hovhannes Marzbanian

Tezimde manastırlar kısmında en çok yararlandığım eser olan, “Dini Mimariye Karşılaştırmalı Bir Bakış ve Onun İçinde Ermeni Mimarlığının Yeri” 1970 istanbul basımlı eseri yazarın Ermenicedir. Kitabın çevirisini ve kaynakçayı bulmamı Agos Gazetesi yazarlarından merhum Seropyan sağlamıştı. Bir mimar ile birlikte çeviri yapıp teknik konularda bahsederek yardımcı oldular. Kitabın bir örneği Agos Gazetesi’nin kütüphanesinde yer almaktadır.

Nicolay Marr

Gürcü asıllı Rus arkeolog. Hiç şüphesiz ki birçok kişi bu bölgede araştırma ve çalışma yapmıştır ama Marr gibi hiçbirisi çalışma yapma fırsatı bulamamıştır. Marr Kars’ın Rus esareti sırasında bölgeye gelip kazı yapan arkeologdur ve bölgedeki bir çok önemli eseri bulup Rusya’ya götürmüştür. Kral Aşod da dahil olmak üzere birçok mezarı da gün ışığına çıkarmıştır yaklaşık 16 kazı kumpanyası yürüten Marr, Rusça kazı günlükleri tutmuştur. Marr’ın kazı günlüklerini daha önce Marr’ın bir makalesini tercüme eden değerli hocamız Prof Dr. Hacıali Necefoğlu ile birlikte gerekli ölçüde çevirerek yararlandım.

George Kobro

Kars kökenli bir Rus ailenin oğlu olan Kobro aynı zamanda Kars Oblaskası Vali Yardımcısının da damadıdır. Akademik bir çalışma olarak “Das Gebiet von Kars und Ardahan” isimli Kars ve Ardahan üzerine bir transkafkasya tezi yapmıştır¹⁷. Bu çalışmasında kullandığı çalışma Rus arşivini kullanması ve de elindeki belgelerden dolayı önemlilik arz eder. Almanca yapılan çalışmanın Türkçeye çevrilmiş bir nushası tez çalışmamda kullandım.

¹⁶ Jean Michel Thierry, **Le Cuvent Armenia d’Horomos**, Paris, Louvain, 1980. Jean Thierry Michel, **La Cathedrale des Saints-Apotres de Kars**, Paris, Louvain, 1978. Jean Michel Thierry **Les, Arts Armeniens, Paris, Mazenod**, 1897. Jean Michel Thierry **Revue des Etudes Armeniennes** dergisinde 1964 ile 1994 yılları arasında yazılmış beş adet makale.

¹⁷ George Kobro, **Das Gebiet von Kars und Ardahan**, Naimenis-Varlag, München, 1989.

Çalışmama Kars İl Kültür Müdürlüğü'nün hazırlamış olduğu Kültür Envanteri (Kars 2009) ile başladım. Daha sonra Kars M ze Müdürlüğü'ndeki çalışmaları inceledim fakat yeterli çalışma olmadığını gördüm. Kaynak eksikliğini kapatmak için İstanbul'a İSAM, Fransız Sarayı Kütüphanesi, Beyazıd Kütüphanesi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı, Başbakanlık Osmanlı Arřivleri, Ankara'da Milli Kütüphane, TTK., Hacettepe Üniversitesi Kütüphanesi, gibi kütüphane ve araştırma merkezlerinde literatür ve kaynak taraması için gittim. Aldığım resmi yüzey çalışması ile de askeri bölgeler dahil olmak üzere saha çalışması da yaparak çalışmamı zenginleştirmeye çalıştım.

GİRİŞ

“Donmuş gözlerimin arası Doğanın bahşettiği süsler ve zenginlikler Kars’ın gururudur. Kars, bunların en iyileri ile beraber tarih çelenginin en iri incisi, semanın kültür armağanı Ani Ören Yeri¹⁸ ile de övünebilir”¹⁹. Ayrıca Koşevenk Ören Yeri’nde unutmamak gerekir.

Kars, Orta Asya Medeniyetlerinin Anadolu’ya giriş kapısıdır. Kars bazen bir köprü, bazen bir kaledir Serhat şehri. Kültürel mirasın 13 bin yıldan beri iskan gördüğü şehirde bir çok medeniyetin kalıntısı yer almaktadır. Prohistorik dönemlerde bile yerleşkeye sahip olan bölgede quartz, obsidyen ve bazalt taşının yaygın olmasından dolayı Anadolu’da paleolitik dönem mağara yerleşkelerinden en önemlilerinden biri olmuştur. Bölgede sırasıyla Hitit, Asur, Urartu, İskit, Kimmer, Pers, Roma, Sasani, Bizans, Bagrati, Moğol, Gürcü, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Osmanlı ve Rus hâkimiyeti görülür. 1064 yılında Alparslanın Ani’yi almasıyla Türk hâkimiyeti başlamıştır. Ama Bagrati Devleti’nin Kars’a bıraktığı medeniyet izleri tartışılmaz tabii Kars’ı Kars yapan unsurlardan biri de 93 harbinden sonra Rusların Hollandalı mimarlara tasarlattığı ve imar ettiği şehirdir.

VI. y.y başlarında Ermeniler Hristiyanlığı kabul etmeye başladı. Bizansın baskısından dolayı iyice doğuya çekilen Ermeniler burada İslam Devletleri’nin kendilerine verdiği kolaylıkları kullanarak iyi oldukları mimaride, Kars ve çevresinin kültürel hazineleri içinde ki en önemli eserler olan manastırları ve kiliseleri inşa ettiler. Bu eserlerin en önemlileri Bagratlı Hanedanlığı zamanında yapıldı. Ve en önemli kalesi Ani Şehriydi. Ani kalesi Arşakidler ile doğan ünlü feodal sülalesi Knyaz Kamsarakanlar’ın güvenli dayanağı idi. Sonradan, daha etkin ve siyasi açıdan daha yaratıcı olan bir başka

¹⁸ Ani Şehri ismini Bardızr Hayk Bölgesinin Daranağı ilçesinde bulunan (günümüzde Türkiye’nin Fırat nehri sol kıyısında bulunan Kemah ilçesi) ve Armazd Tanrısının tapınağı ve Kral Mezarları ile ünlü Ani-Kale Şehrinden almıştır. Kars’da yer alan Ani şehrinin İç Kale kısmına Kinamk denmekle beraber Ermeni Müverrihi Vardan Ermeniler buraya geldiklerinde burdaki şehrin adı da Ani diye anıldığından bahseder. Ayrıntı için bkz. Vardan Vardapat Cihan Tarihinin anlatıldığı **Türk Fıtuhatı Tarihi** İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi İstanbul 1937 sayı1-2 s 159 ve **Anadolunun Tarihi Coğrafyası** Ramsey Çeviren Mihri Pektaş MEB. Yayınları İstanbul 1960, s 281 harita ve syf 502. Ayrıca Vanand mevzusu hakkında ayrıntılı bilgi için Zeki Velidi Togan **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul/1946 s 161.

¹⁹Nicolay Marr, **“Ani Arkeoloji Enstitüsünün Kuruluşu Hakkında”**, Çev. Hacı Ali Necefoğlu). Türk Dünyası Tarih Dergisi, 157: s 52-56.

Knyaz hanedanının eline geçen Anı şehri güçlü Bagratli Çarlığı'nın başkenti oldu.

Hristiyan dini mimarisinde manastırlar, din adamlarının inzivaya çekildikleri şehir yaşamından uzak, dağlık ve تنها yerlerde kurulmuş yapı toplulukları olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada aynı zamanda din eğitimi ve öğretimi de yapılmaktadır²⁰. Kendi içerisinde hiyerarşik bir düzenlemeye sahip olan bu kurumun, ihtiyaçlarını karşılamak üzere kilise ve şapellerin yanı sıra, keşiş hücreleri, vaftizhane, kütüphane, çan kulesi, yemekhane, hamam, çeşme, revir ve mezarlık gibi dinsel ve sosyal amaçlı yapı elemanları bulunmaktadır. İhtiyaçların büyük çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla karşılanmaktadır.

Kars ve çevresinde yapmış olduğum incelemelerde günümüze kadar sağlam gelmiş bazıları ise yılların hüznüne dayanamayıp yıkılmış manastırlar dikkatimi çekti. Bu yapılar ve tarihleri Avrupalı bilim adamları tarafından araştırılmasına rağmen Türk bilim adamları tarafından pek incelemiştir. Gerek mimari gerekse süsleme açısından önem arz eden siyasi tarih içinde de önem arz eden fakat çok az tanınan bu eserlerin araştırılması gerektiğine inanarak çalışmalarına başladım.

Kars ve çevresinde bölgeye etkisi hakimiyeti ve yapılış sebebi bakımıyla önem arz eden beş adet manastır bulunmaktadır.

Kars merkez ilçeye bağlı Ocaklı köyünde yer alan Anı Ören Yeri içerisinde Ermenistan sınırına sıfır noktasında yer alan Arpaçay kıyısındaki Hripsime (Bakireler) Manastırı, kayalık sarp bir yamaçta ulaşımı zor olan yine Ermenistan sınırına sıfır noktada yer alan Kız Kale Manastırı, Şirakavan²¹ bölgesinde yer alan ve Arpaça'yın tam kıyısında olan rivayetlere göre bir kervan yolunda üzerinde olduğu sayılan Horomos Manastırı, Anıya göre daha iç kesimde kanla ve şu anki şehir merkezi tarafına düşen Anı'dan çok uzak

²⁰ Metin Sözen, Uğur Tanyeli, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü** 1986 sayfa 153; Doğan Hasol **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü** 1990 sayfa 345.

²¹ Şirakavan, sonra Ani'nin Merkez Şehri olduğu bölgedir. Zorakert olarak bazı kaynaklarda geçen yeri Brosset umumiyetle Şirak Bölgesi olduğunu ve Ermenice Tzoraket adının değişmiş bir şekli olarak belirtir. Ayrıntılı bilgi için bakınız Brosset **Gürcistan Tarihi** (çev. Hrand D. Andreasyan Yayına Hazırlayan Erdoğan Merçil) Ankara, TTK. Yayınları, 2003, s.42,261

olmayan Bagnayr Manastırı ve son olarak da Tekor²² da yer alan Beş Kiliseler olarak biline dağlık bölgedeki Khtzkonk Manastırıdır.

KARS İLİNİN ADI VE TARİHİ COĞRAFYASI

Kars Adı

Kars adının kökeni ve açıklaması konusunda çeşitli görüşler vardır. Bunlara geçmeden ve kökeni konusundaki araştırmalardan bahsetmeden önce şunu vurgulamak isterim. Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu “Kars Tarihi” kitabında üzerine basa basa Türkçe en eski isimlerden olduğunu belirtir. Fakat Prof. Dr. Zeki Velidi Togan Selçuklular bu bölgeye girinceye kadar Kars isminin geçmediğini belirtir²³. Benim araştırmalarımda ise Kars adının, VIII. yüzyıldaki bahsi ve de 888’de Kars Prenslarının Kral I. Aşot’a karşı isyanlarının betimlenmesinin yanı sıra, ancak X. yüzyılda, Konstantin Porphyrogenetos’da tekrar ortaya çıktığı, her halukarda saptanabilir. Konstantin Porphyrogenetos, “De Administrando Imperio” (İmparatorluğun Yönetimi Üzerine) isimli eserinde 949 yılı içerisinde kale şehrini “to kastron to kars”, Ermenistan’ın “ton archontos ton archonton (Krallarının Kralı’nın tahdı) olarak övüyor²⁴. George Kbro ise bu konuda daha fazla bilgi vererek Kars adına yakın isimleri ve bunların geçtiği kaynakları belirtiyor. Örneğin Urartu yazıtlarında Kars adına yakın bir bölgeden bahsediyor. Ayrıca Batlamyus’ da “Chorsa” adı verilen ve tam net bir şekilde yeri belirtilen coğrafi bir bölgeden bahsediyor²⁵.

Kars adının; Türkçe “Karsak” kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Karsak kelimesi ise Kafkasya’nın kuzey kısmında yer alan Dağıstan Bölgesi’nden gelerek Kars civarına yerleşen Bulgar Türkleri’nin Velendur Boyu’nun Karsak Oymağı’nın bu yöredeki varlığının (M.Ö. II. Yüzyıl veya 130-127 tarihleri arasında) günümüze kadar gelen bir kalıntısı olduğu yönündedir²⁶. Kaşgarlı Mahmud Divan-ı

²² Tekor Kars’ın bugün Digor olarak bilinen ilçesine verilmiş Bagrati dönemi isimdir.

²³ Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970, s. 168-169.

²⁴ Moravcsik Gy **Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio** (Çev. R.J.H. Jenkins), Washinton D.C., Harvard University, 1967, s.198-199

²⁵ Kbro, **Das Gebiet von Kars und Ardahan München**, s. 27-31. Arasındaki kısımda Kars adı ile ilgili birçok örnek bulunmaktadır.

²⁶ Pars Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1983, s. 197. Kaşgarlı Mahmud,

Lügati't-Türk adlı eserinde Kars kelimesinin anlamını; “deve veya koyun yününden yapılan elbise, “Karsak” kelimesi için ise “derisinden güzel kürk yapılan bir cins bozkır tilkisi olduğu kaydını düşmektedir²⁷. Gürcü ilim adamları, Gürcüce'deki “kari” (kapı) “Karis kalaki” “şehir kapısı” veya “kapı kenti” anlamında olduğu görüşünü ileri sürdükleri gibi yine Ortaçağa ait bazı kaynaklarda Kars adı, “Karuts” yâda “Karuç” şeklinde telaffuz edilmektedir²⁸.

İslam coğrafyacı ile tarihçilerinin büyük bir kısmı Kars'ı “Türkmen Ülkesinde muhkem bir kaleye sahip şehir” olarak vermektedirler²⁹. Türkmen Ülkesi tabiri ile o dönemde Doğu Anadolu ve Ermeniye bölgesini kapsayan bölge ifade edilmektedir³⁰.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde Kars'ı şöyle vurgular, Osmanlı Ülkesi'nde üç tane Kars bulunmaktadır. Bunlar; Karataşlık Kars'ı(Silifke'de), Maraş Kars'ı (Kars-ı Zülkadiriye) ve Dudman³¹ Kars'ıdır. Dudman Karsı kadim olup, Anadolu'daki Kars adını taşıyan yerler içinde en eski olanıdır³².

Kars adına veya bu adın çeşitli şekillerine Türklerin yaşadığı her coğrafyada tesadüf edilmektedir. Orta Asya'da Türkistan olarak adlandırılan Yese şehrinde itibaren Kırım ve Aras Nehrine kadar uzayan geniş bir coğrafyada, Kars, Karsak diye adlandırılan, dağ, su, kasaba ve köy isimlerine rastlanmaktadır. Bu ismin Anadolu'ya uzayan kollarında Karsaklı, Varsaklı ve Karsanlı-Karsaklı adlandırma şekillerine günümüzde göçebe ve yarı göçebe halde yaşayan bazı boy ve oymaklarda rastlanmaktadır³³.

Divanü Lugati't-Türk, (Haz. S.Erdin - S.Tuğba Yurteser), İstanbul 2005, s.407.

²⁷ Gürsoy Solmaz, **Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri**, Erzurum 2000, s. 79.

²⁸ Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, s. 16.

²⁹ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 16; İbnü'l- Esir, **El-Kamil Fi't-Tarih** (Çev.: A. Özeydin), İstanbul 1991, s. 49-50.

³⁰ Bölgenin Türklerin veya Türkmenlerin vatanı olduğu gerçeğini, Fransa'daki Historia Üniversitesi Tarih Kurumu tarafından kaleme alınan ve 1783 yılında Fransa Kralına sunulan ve kralın onayı ile yayınlanan “**Osmanlı Devleti Tarihi**” adlı eserde, Bugünkü Ermenistan için, XIII. Yüzyılda Türkmenistan adının kullanıldığını kaydeder. **Osmanlı Devleti Tarihi**, (Çev.: Şiar Yalçın), İstanbul, Nokta Yay., İstanbul 2003, s. 28.

³¹ Dudman kelimesi, Farsça da, “Hanedan, Hükümdar ailesi manasına gelmekte olup, Türkçe'deki, hükümdar (yönetim) merkezi taht'ın (taht merkezi) karşılığıdır. Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, s. 282.

³² Evliya Çelebi **Seyahatname, II. Cild** , (Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), İstanbul, YKY. 1999, s. 167.

³³ İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, “**Kuzeydoğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve**

Kars'ın Tarihi ve Konumu

Kars vilayeti, 1750 metre yükseklikteki geniş bir alana sahip platonun en hakim yerine konuşlanmış askeri kale olarak kullanılmıştır. “Diavehi Ülkesi” ya da “Akhuryan Ülkesi” olarak adlandırılan şehir Urartu krallıkları döneminde (M.Ö. 860-665), Aras Nehri havzasından Çıldır gölüne kadar uzanmakta ve Ani’yi de içine alan Arpaçay Nehri’nin havzasını kapsamayan bir alanı içine almaktaydı. Urartulardan sonra Bizans ve Ermeniler döneminde, ta ki Selçuklular bölgeye yerleşinceye kadar Kars Irmağı havzasının bulunduğu bölge Vanand/Vanant adıyla tarih kaynaklarında geçmektedir. Paleolitik çağdan itibaren Kars ve çevresinde insan yerleşkesine rastlanmaktadır.. Bu yörede, Eski Çağ döneminde Hititlerden başlamak üzere, Urartular ve Perslerin hâkimiyet kurdukları anlaşılmaktadır.

Kars ve çevresinde idari hayatın ilk insan yapısı olan Kars Kalesiyle diğer yakın kalelerin inşasıyla başladığı tahmin edilmektedir. Bu kalelerin kimler tarafından yapıldığı tam olarak belli olmasa da Urartu döneminden kaldığı bilinmektedir. Bu tahmini güçlendiren delil, Kars’ın idari tarihinin Urartu örgütlenmesi ile başladığının kabul görmesi³⁴, Urartu döneminden kalan mimari eserlerin kesme taş malzeme ile inşa edilmeleri ve Urartuların bölgeye hâkim olmalarıdır. Kars Kalesi’nin yapımında taş malzeme kullanılması ve kalenin mimari özelliği Urartu döneminden kalmış olabileceği tahmininin yapılmasına neden olmuştur. Urartu çağdaşı olan diğer oluşumlar ise tuğla malzeme ile mimari eserlerini meydana getirmişlerdir³⁵. Bununla beraber Urartu Dönemi’nde yapılan kaleler askeri ve ticari yollar üzerine inşa ile içine asker yerleştirmek suretiyle (Kral Menua Dönemi M.Ö. IX. yy.), yolların güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır³⁶. Urartu kaleleri’nin bir diğer özelliği ise tepeler üzerine inşa edilmesi ve etrafında su kaynaklarının bulunmasıdır³⁷. Kars Kalesi de yalçın bir tepe üzerine oturtulmuştur ve kalenin hemen eteğinden Kars Çayı geçmektedir. Bu tespitlere dayanak teşkil eden en önemli maddi delil, Kars çevresinde Urartu döneminden kaldığı tespit

Anlamları”, Türk Kültürü Dergisi, İstanbul, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., (6 Nisan 1973), sayı:126, s. 330.

³⁴ Tuğlacı, Osmanlı Şehirleri, s. 197.

³⁵ Grousset, **Ermenilerin tarihi Başlangıcından 1071’e**, s. 63-64.

³⁶ Altan Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, Bornova, Ege Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., 1994, s. 55.

³⁷ Çilingiroğlu, **Urartu Tarihi**, s. 58.

edilen, Toprakkale, Kızkalesi, Yoğunhasan, Micingert, Keçivan, Dündartepe³⁸ vb. çok sayıda kale ve yerleşim yerinin bulunmasıdır. Bu kale ve yerleşim yerlerinde kullanılan mimari üslubun Kars Kalesi'nde kullanılan mimari üslupla benzerlikler göstermesi nedeniyle Kars Kalesi'nin de Urartu döneminden kalmış olabileceği tahminlerinin yapılmasına neden olmuştur.

Milattan sonraki dönemde Kars ve çevresini de içine alan Ermeniye (yüksek ülke) bölgesinde yaşayan insanların siyasi faaliyetlerine ait ilk bulgular V. yüzyıla dayanmaktadır. V. yüzyılda Ermeniye Bölgesi, Sasanilerin hâkimiyetine girmiştir. Ancak, V. yüzyılın ilk çeyreğinde (M.S.421) Sasani Şahı Yazdiger'tin ölümü üzerine, Ermeniye Satraplığı'nın yöneticisi Yazdiger'tin oğlu Şahpur tahtı ele geçirmek için Ermeniye'den ayrılmış ve yapılan mücadelede öldürülünce küçük kardeşi V. Behram Gur tahta geçmiştir. Sasani ülkesinde yaşanan bu iç kargaşalıklar esnasında Karşılar (Vanandlılar) ayaklanarak Sasani garnizonlarına saldırmış ve onları ülkelerinden çıkarmışlardır³⁹. Bu dönemde Vanand olarak adlandırılan Kars Yöresi'nin merkezinin Kars Kalesi veya yakın çevresindeki kalelerden biri olduğu düşünülmektedir.

Müslüman Arapların (686-690) bölgeye gelişi ve hâkimiyet kurmaları ile Ermeniye coğrafyasındaki hükümdarlar, Müslüman Arapların hâkimiyetini tanıyarak onların desteği ile hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu durum uzun sürmemiş, yarı bağımsız Ermeniye hükümdarları Müslüman etkisinin artmasıyla kendi hâkimiyetlerinin tehlikeye düştüğünü görerek bu durumdan kurtulmak için çare aramaya başlamışlardır. Ermeniye hükümdarlarından biri olan Kars Kralı Muşeg, Erzurum'dan Kars'a gelmekte olan 200 kişilik bir Müslüman birliğini Kars yakınlarında etrafı çitle çevrili bir bahçede konaklamakta iken gece vakti onlara baskın yaparak hepsini öldürtmüştür(771)⁴⁰. Baskını yapan grup, Kars Kalesi'nden hareket etmiştir. Kars Kalesi bu dönemde yörenin en müstahkem kalesi olup, yerel bir hükümdarın merkezi idi. Bu olaydan sonra, Müslüman Arapların kendilerinden intikam alacağını düşünen Karşılar, hızla Kars Kalesi'nin zayıf kısımlarını

³⁸ Akın Bingöl, **En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 143-157.

³⁹ Grousset, **Ermenilerin Tarihi Başlangıcından 1071'e**, s. 175.

⁴⁰ Grousset, **Ermenilerin Tarihi Başlangıcından 1071'e**, s. 312.

berkitmeye ve onarmaya başlayarak, şehrin ve kalenin etrafını daha güvenli hale getirmeye çalışmışlardır⁴¹.

885 yılında Aşot Pakraduni, Pakraduni Krallığı'nı kurmuş, Kars ve civarını da yönetmesi için Abas-Apas adında kral unvanını taşıyan (bu dönemde kral unvanı muhtemelen şehir-yerel yönetici anlamındadır) birini atamıştır⁴². Kral Abas'ın yönetim merkezi Kars Kalesi idi. Kars Kalesi dâhilinde Abas'ın kendisine ait bir şatosu olup, gelen misafirlerini bu şato da ağırlamaktaydı⁴³.

Abbasi Devleti'nin Türk kökenli komutanı olan Emir Afşin 888'de devam etmekte olan Abbasi-Ermeniyeye Savaşı'nda, Pakraduni asilzadeleri ile din adamlarının sığındığı Kars Kalesi'ni muhasara etmiş, neticede ele geçirmiş ve burada muhafaza edilen Pakraduni krallık hazinesine de el koymuştur. Ardından Kars Kalesi ve şehri üs görevi görmesi nedeniyle, Afşin komutasındaki Müslüman Ordusu tarafından yağmalanmış ve tahrip edilmiştir. Afşin komutasındaki ordunun Kars'tan ayrılması üzerine Pakraduni Kralı Simpat tekrar Kars'a gelmiş ve yapılan tahribatı tespit etmeye çalışmıştır. Kral Simpat kışı Kağızman Kalesi'nde geçirmek için oraya gitmiştir⁴⁴. Kralın kışı geçirmek için Kars Kalesi'nde kalmayarak Kağızman Kalesi'ne gitmesi, Kars Kalesi ile şehrinin oldukça büyük bir tahribata maruz kaldığını göstermektedir. Bu tahripten sonra Kars Kalesi'nin merkez olma konumu X. yüzyılın sonlarına doğru ortadan kalkmıştır.

⁴¹ Bu tarihten önce Kars Kalesi'nin bir onarımdan geçtiğine dair herhangi bir bilgi elde mevcut değildir. Bu nedenle küçük tadilatlar dışında, kalenin ilk defa bu dönemde köklü bir onarımdan geçtiği düşünülmektedir.

⁴² Hrand Pastırmacıyan, **Tarih-i Ermenistan**, (Farsçaya Çev.: Muhammed Kadı), Tahran 1369, s. 186.

⁴³ Grousset, **Ermenilerin tarihi Başlangıcından 1071'e s. 376-377**; Pastırmacıyan, **Tarihi-i Errmenistan**, s. 186.

⁴⁴ Grousset, **Ermenilerin tarihi Başlangıcından 1071'e**, s. 408-409.

I.BÖLÜM

ERMENİYE ADI VE EMENİLERİN MENŞEİ

1.1.Ermeniye Adı

Tarihte ilk defa ‘Ermeniye’ adına, Pers Kralı I. Darius (M.Ö. 521-485) dönemimde m.ö. 518 yılında dikilen Behistun yazıtında “*Harminiye, Harminiyap, Armina ve Arminiya*” adı ile geçmektedir.⁴⁵ Bu yazıta göre, M.Ö. VI. yüzyıl sonlarında İranlılar tarafından bu bölgeye Ermeniye adı verilmiştir. Böylece Ermeniye denilen bölgenin, aslında Persler’in Doğu Anadolu’daki valiliklerinden biri olduğuda anlaşılmaktadır⁴⁶. M.Ö. 188 tarihinde kurulan Artaksias Krallığı zamanında, Muş ve Ahlat bölgeleri için kullanılmış Ermeniye diye adlandırılan bu coğrafi terim Ârâmice’de “Yukarı / Yüksek / Dağlık Bölge”⁴⁷ anlamına gelmekteydi⁴⁸. Ermeniye coğrafi adı, daha sonraları Romalılar tarafından da kullanılmış özellikle orta ve yukarı Murat ırmağı ile Kür ve Aras nehri civarı için de kullanılmıştır. Ermeniye coğrafi adı daha sonra Avrupa krallıkları ve devletleri tarafından benimsenmiştir.

Ermeniye isminin coğrafi bölge ismi olduğu bir çok kaynakta aşikardır. Esasen Ermenilerin kendilerine verdikleri isim türeyiş efsaneleri gereği ‘Hay’ veya ‘Hayk / Haik’dir. Türedikleri atalarından dolayı bu ismi yaşatan bu millet, Türkler gibi bütün yabancı devletler tarafından “Ermeni” olarak tanınmıştır. Bu topluluğun Hayk adını kullanmasının sebebi kendilerini Hz. Nuh’a dayandırabilmektir. Asur, Med, Pers, Part yazıtları ile Ksenophon’un Anabasis’i ve Stra-bon’un Coğrafyası’nda “Hay” ve “Hayastan”dan bahsedilmemektedir.⁴⁹ Ermeni tarihçisi Profesör Jean Laurent, bir makalesinde Ermenistan ile ilgili

⁴⁵ René Grousset, *Histoire de l’Arménie, des Origines à 1071*, II. Baskı, Paris: Payot, 1973, s. 74

⁴⁶ Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV - I. Bölüm, Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Sebatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Kırallıkları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1951, s. 15.

⁴⁷ V. De Saint Martin, *Mémoires Historique et Géographiques Sur l’Arménie*, Paris 1818, aktaran M. Fahrettin Kırzioğlu, *Dede-Korkut Oğuznâmeleri, I. Kitap*, (İstanbul: 1952), s. 17.

⁴⁸ M. Fahrettin Kırzioğlu, “*Armenya/Yukarı-Eller’de 2700 Yıllık Türk Varlığı, Ermeniler’in Rus İstilâsına Âlet Olması ve Mezâlimi*,” Atatürk Üniversitesi Kuruluşu’nun XX. Yıl Armağanı, C: II, No. 4, Ankara: A.Ü.Y., 1978, s. 48.

⁴⁹ Eski Sovyet dilbilimcisi Nicolai Marr’a göre, Ermeni kilisesinin Ortodoks kilisesinden ayrılmasına kadar, Ermeniler’in millî bir isimleri yoktu. Bkz., Esat Uras, *Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (Ankara 1950), s. 97.

olarak: “...Gerçekten, yazılı tarihin başlangıcından beri bu şekilde sınırlanan ülke bir devlet değil, bir coğrafya terimidir. Şüphesiz, Ermeniler’in bu bölgede yaşadıkları olmuştur. Fakat bu bölgeye, sırf Ermeniyeye adını taşıdığı için, ne Ermeniler’in mukadderatı, ne de Ermenistan Devleti adını taşıyan bir devletin varlığı kesinlikle bağlanamaz.”⁵⁰ demektedir. Bu açıklamalar tabiki yeterli değildir ve bu bölgeye Ermenistan denmesinin bir kanıtı olamaz. Bu konuda Ermeni tarihçi Khorenli Moise diğer tüm Ermeni tarihçilerden ayrılarak, Ermenilerin Urartular’ın soyundan olduğunu söyleyip Ermenistan ismini Kral Armanu’ ya dayandırmıştır⁵¹.

Kafkas ırklarını ve tarihini araştıran ve bu konuda çalışan M. Fahrettin Kırzioğlu’da, gerek; ““Reşideddin-Oğuznâmesi”nde, gerekse “Kitab-ı Dede-Korkut” ile “Topkapı Sarayı-Oğuznâmesi” ve “Bahrü’l-Ensâb”da, ‘Ermeni ve Ermeniyeye / Ermen / Ermenistan ile Hay / Hayk’ adlarının bulunmadığına dikkati çekmekte, Ermeniler’in hiçbir zaman ‘Armen / Armenya, Ermen’ gibi coğrafya ve ‘Armenyan / Ermeni’ kavim adını, asla bilmediklerini ve kullanmadıklarını, hep ‘Torkomyan (Türkman), Torkomaçi, Askenaz’ gibi ‘Türkmen / Türkman’, ‘Saka’ (İskit) ve bazan ‘Hay, Haykazan / Kaykaniyan’” adlarını benimsediklerini ifade etmektedir⁵².

Ermeniyeye coğrafi terimini ve diğer devletlerin yakıştırmaları olarak aldıkları isim olan Ermeni adını hiçbir kabul etmeyen ve kullanmayan Ermeniler, yaşadıkları topraklara Hay-istan adını vererek kullanmışlardır⁵³. Profesör Khaçaduryan, Erivan’da 1933 yılında neşrettiği “**Ermeniyeye’nin Çivi Yazısı Devrinin Muhakemeli Tarihi**” adlı Ermenice çevirisinin sonuna eklediği haritaya, Hay-

⁵⁰ Jean Laurent, “Les Origines Médiévales de la Question Arménienne,” Revue des Etudes Arméniennes, Tome I, Fascicule I, (Paris: 1920), s. 2, zikreden Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1922**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975, s. 87.

⁵¹ Ahmet Gürel, Türk Ermeni İlişkileri (Yabancı Belgeler Işığında) Dünü ve Bugünü, İstanbul, Şen Ocak Yayınları, 2009, s.11

⁵² “Dede-Korkut Oğuznâmelerine Göre: Kars’ın Anı (Arpaçayı boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsara-kan / Kalbaş Hanedanı,” VII. Türk Tarih Kongresi, I. Cilt, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972), s. 225 not 62; Ayrıca bkz., M. Eugène Boné, **L’Arménie**, (Paris: 1839), s. 3.

⁵³ M. Streck, “Ermeniyeye,” İslâm Ansiklopedisi, IV. Cilt, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1964, s.

istan bölgesini enlem ve boylam belirterek 41 ile 45 boylam dereceleri arasında yer aldığını belirtir. Buna göre Erzurum'un batısından Erivan'ın doğusuna kadar olan toprakları belirtilmiş ve Hitit kitabelerinde geçen Hayasa bölgesini Ermeniyeye olarak tarif etmiştir⁵⁴. N. Adontz, C. A. Burney ve D. M. Lang da, VIII. yüzyıldan beri Ermenice metinlerde geçen Hayastan adı ile Hitit metinlerindeki Haya-sa'yı birleştirerek, "Hay" adına dayanarak Hayasalılar'ın Ermeniler'in ataları olduklarını ileri sürmüşlerdir.⁵⁵

Ermeni tarihçiler bulundukları coğrafyayı iki ana parça olarak görürler. Büyük Ermeniyeye ve Küçük Ermeniyeye diye iki isim ile anarlar Büyük Ermeniyeye asıl Ermenniyeye olarak da bilinen bu yer Fırat ve Kura nehirleri arasında yer alan 15 ilden oluşan topraklardır. Küçük Ermeniyeye ise Kızılırmak nehri yataklarına kadar genişleyen bir kısmı içine alan ve 3 şehirden oluşan topraklardır

Bizanslılar MS. 536'dan itibaren ele geçirdikleri Ermeniyeye topraklarını dört bölgeye ayırarak yönetimine bağladı. Bu bölgelerin başında; merkezi Theodosiopolis yani Erzurum olan ve Kars'tan başlayıp Bayburta oradan Trabzon ve Giresuna kadar olan bölgeyi kapsayan topraklar Birinci Ermeniyeye Bölgesi olarak adlandırıldı. Sivas ve çevresi İkinci Ermeniyeye Bölgesi, Malatya ve çevresi Üçüncü Ermeniyeye Bölgesi, son olarak da Tunceli ve Diyarbakır vilayetleri arasında kalan topraklar ise Dördüncü Ermeniyeye Bölgesi olarak anılmaya başlandı⁵⁶.

Bizanslılardan farklı olarak Araplar Kura nehri ile Hazar Denizi arasındaki sahaya yani İberya, Albanya ve Derbend topraklarına yani Kafkasyanın dağlık kısmını Ermeniyeye olarak adlandırmışlardır⁵⁷. Bizanslılar gibi Araplar da bölgeyi "4 Ermeniyeye Bölgesi olarak nitelemişlerdir. Albanya Birinci Ermeniyeye Bölgesi kabul edilmiş Albanya'dan Hazar Denizine kadar olan yerler bu bölgede anılmıştır. İkinci Ermeniyeye Bölgesi ise İberya toprakları idi. Üçüncü Ermeniyeye ise Dvin,

⁵⁴ Uras, **Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, s. 104.

⁵⁵ Nicolas Adontz, **Histoire d'Arménie: Les Origines Du X au VI**, Paris, 1946, s. 27-34

⁵⁶ Laurent, "Arménienne" ,Revue des Etudes Arméniennes, Tome I, Fascicule I, Paris: 1920, s. 40; Grousset, **Histoire de l'Arménie, des Origines à**, s. 239.

⁵⁷ M. Streck, "Ermeniyeye," İslâm Ansiklopedisi, IV. Cilt, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1964, s.322 ; Uras, **Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, s. 16-22.

Vasporakan, Şırag, Bagrevan ve Nahçıvan gibi Kür nehri ile Aras nehri arasındaki Van'a kadar ulaşan toprakların genel adıydı. Son olarak Dördüncü Ermeniye ise Murad boyundaki Palu bölgesi, Erzurum, Ahlât, Erciş ve Apahunik bugünkü doğu Anadolu'da yer alan şehirlerin kapsamaktaydı⁵⁸.

Yüzyıllar boyunca savaşlar yaşandığı Anadolu'nun giriş kapısı olan bu topraklarda bir çok işgal ve istilaya maruz kalmış sınırları sürekli değişen ama tam bir milli idare gösteremeyen küçük bir Ermeni devleti kurulmuştur. Bu küçük Ermeni Devletleri kimi zaman Araplara kimi zaman Bizanslılara bağlı bir prenslik olarak topraklarına hüküm edebilmiş ve çevrede feth politikasını süldürebilmiştir. Ermenilerin kurduğu devletler genelde küçük prenslikler olmuştur. Bu sebeple de Ermenilerin destanları, hikayeleri ve kahramanlık anlatıları diğer devletler tarafından kabul görmez yani sadece mahalli hikayeler gibidirler. Kişisel hürriyet fikri ile ön plana çıkan Ermenileri birarada yaşatan örf adet ve geleneklerin başında din ve dil gelir.

Bu kadar önemli olmayan Ermeniye diye adlandırılan coğrafi bölge zati XII. yüzyıldan sonra harıtlarda tesadüfı bile olsa görölmeyecektir. Ermeniye kadar Vanand toprakları olan bu bölge Selçukluların Anadolu girişı ile birlikte Türk yurduna dönmeye başlamış XIII. Yüzyıldan sonrada Türkmen Diyarı Türk Yurdu olarak anılmaya başlamıştır.

1.2.Ermenilerin Menşei

Ermeni tarihinin başlangıcı için kesin bir olay olmadığı için Ermeniler'in menşei muhtelif rivâyetler ve mitolojik bir takım hikâyelerden öteye gidememiştir. Ermeni tarihçilerinin büyük bir bölümü ve Ermeni kilisesi menşelerini Hz. Nuh'un oğlu Yusuf'a bağlarlar. Yaratılış efsanelerinden birine göre Yusuf'un oğlu Hayk 130 yaşında iken Sencar taraflarına gitmiş Babil kulesinin inşaasında çalışmıştır. Babil Kulesi'nin yıkılışı esanasında ise çocukları ile torunlarını da yanına alan Hayk bugünkü Ermenistan topraklarına gelip yerleşmiştir. Bugün gerçekliğı kesin olmayan Ermeni tarihçisi Taronlu Musa ise Aslen Part olan İranın da Hükümdarı Arşak ve

⁵⁸ Laurent, **Les Origines Médiévales de la Question Arménienne**,” Revue des Etudes Arméniennes, Tome I, Fascicule I, Paris: 1920, s. 44-45; M. Streck, “**Ermeniye**,” İslâm Ansiklopedisi, IV. Cilt, s.323

kardeşi Vagarşaktan bahsederekten çok geniş bir alanda kurulmuş bir krallıktan bahsederek bu efsaneyi tasvir eder⁵⁹. Ermeni tarihi konusunda araştırmalar yapan Fransız arkeolog J.D. Morgan, Ermeni tarihçilerinin kendilerini İncile dayandırmak için çok büyük çabalar sarf ettiğini ve var olmayan bir efsane yapabilmek için gerçek varoluş efsanelerini ve örf adet geleneklerini ortadan kaldırdıklarını söyler. Bu bağlamda olaya yaklaşacak olursak Hayk türeyiş efsaneside sonradan uydurulmuş bir efsane olur⁶⁰.

Ermeni kilisesi ile bazı Ermeni ekolü ve eski SSCB ilim adamlarının Ermenileri, Jafetik (Ön-Asya yerlisi; Yafesî) gruba ait Kafkasya menşeli bir toplum olarak göstermeleri boşuna değildir. Bu tez, Kafkas dilleri ve özellikle eski Ermenice ve eski Gürcüce uzmanı Sovyet dilbilimcisi Nicolai Marr (1864–1934) tarafından tesis ve temsil edilen Rus Mektebi'nin kabul ettiği ve şiddetle savunduğu bir tezdır. Bilindiği gibi, Jafetik (Yafesî) tâbiri, Yafes adından gelmektedir. Yafes ise, Hazret-i Nuh'un oğludur ve vatanı da Mezopotamya'dır. Jafetik tez (Marr'ın Mektebi), Ermenilerin menşeyini Mezopotamya-Kafkasya coğrafi ve arkeolojik temeli üzerine inşa etmektedir. Başka bir ifadeyle, Nuh'un gemisinin oturduğu iddia edilen Ağrı dağı ve çevresi Ermenilerin anavatanı olarak gösterilmekte, Ermeniler'in de Nuh'un torununun torunu Hayk'tan türediklerine ve Ağrı dağından çevreye yayıldıklarına inanılmaktadır.

Tarihî kaynaklarda yaptığımız incelemelerde Herodot (M.Ö. 484-425)'un Ermenilerin menşeyi hakkında açıklama yaptığını ve onları Friglere dayandırdığı görülmektedir. Ayrıca Platon okulunun ünlü matematik ve astroloğu Eudoksos'un (M.Ö. 370) Ermeni dilini Frig dilinin bir lehçesine benzediği konusunda idiada bulunmuştur⁶¹. Herodot'un yazdıklarını kabul eden bazı tarihçiler Ermeniler'in milâttan önce bir dönemde Balkanlar'dan gelip Anadolu'ya geçen eski Friglerden olduğunu ve Orta Anadolu'ya yerleştiklerini, söylerler buna ek olarak da mö. VII. yüzyılın ortalarında Doğu Anadolu'da Urartu Devletinin yerleşkesi

⁵⁹ Tülay Turan, **Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Yayına Hazırlayan Doğu Araştırma Merkezi İstanbul, Belge Yayınları, 198, s22-23.

⁶⁰ Jases De Morgan, **Histoire De Peuple Arménien**, (Paris: 1919), s. 128

⁶¹ Şemseddin Günaltay, **Yakın Şark - II. Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1951, s. 561.

olan topraklara göç edip yerleştiklerini kabul ederler. Son yüzyıllarda Anadolu'daki ırklar üzerine çalışmalar yapan antropoglar Ermenilerin doğuş yerinin Balkanlar olduğunu ve Ermenilerin Dinarik ırkın⁶² doğudaki bir birleşği olduğunu vurgulamaktadırlar.

Kendilerini sürekli olarak bir yerlere dayandırmaya çalışan Ermeni tarihçilerinin bir kısmı ise menşei olarak kendilerini Urartuların torunları olarakda göstermeye çalışmıştır. Ermeni araştırmacısı Sandalğan bunu çivi yazısı üzerinde yaptığı araştırmalar ile kanıtlamaya çalışmıştır. Ve bir çok lisan ile ilgili delil ortaya sunmuştur. Ermeniler'in Urartu torunu olduğunu kanıtlamaya ve efsanevi ataları olan Hayk ile Urartu krallarının isimlerini birleştirmek için çabalarda bulunmuştur. Sovyetler Birliği dönemimde Büyük **Ermeni Lûgati**'ni Rusçaya çeviren Ermenice dil uzmanı Acaryan; Doğu Anadolu Bölgesindeki bazı coğrafi isimlerin Ermenice olduğu konusunda söylemde bulunmuştur. Fakat Ermeniler konusunda çalışmaları olan Türk antropolog Prof. Dr. Erksin Güleç, Ermenilerin Anadolu'daki efsanleri ve bu bölgeyi kendi yurtları olarak göstermeleri konusundaki tüm çalışmaları çürütmüştür.

1.3. Bagratuni Ailesi

Ermeni krallığının kurulması ile ilgili bir kaç hikâye vardır bunlardan birincisi Vardan Vardapata göre, hüküm ve nüfusu Gürcü ve Albanya'ya kadar yayılan Büyük Aşot'un sadece tacı eksikti. Ermeniler bu yüzden Halifeye durumu arz ederek krallık istediler. Halifede durumu değerlendirerek Divin Ermeniye Emirliğine bağlı beylerbeyi Aşot'a taç, hilat ve savaş atı göndererek ona Melik ünvanını verdi. Bu durumu gören Bizans Kayser Emiride Aşot'a hediyeler vererek onu Kral kabul etti. Büyük Patrik II. Gernili Georg, Aşot'u mukaddes yağ ile takdis ederek Askanaz ırkının krallık tacını giydirdi. Abbasi Halifesi Mu'temid'in Divin Ermeniye Emirliğine koşu Kars Bagratlı-Krallığını kurmasının asıl sebebi 872'de Tolunoğulları ve Sacoğulları gibi büyük Türk Emirlerinin Mısır ile Azarbaycanda kurduğu müstakil hükümetlerden sonra Ermeniyeye göz koyulmasını düşünerekten

⁶² Erksin Güleç Dinarik Irkı, Balkanlarda ve Karpatlarda yoğun olarak gözlenen bu ırk; iri ve uzun boy, kafa ardındaki yastık nedeniyle çok brakisefal, uzun ve geniş yüz, sırtlı ve çıkıntılı burun ve koyu saç ve göz rengi ile karakterize özelliklerle tarif etmiştir. Bkz. Bozkuş Yıldız, "Bir Başka Açından Ermeniler Din", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, 14-15, 2004.

Bizans sınırında Halifeye tam bağlı Hristiyan tebalı tampon bir devlet kurmakdı.⁶³Krallığı Bagarandan yöneten Aşot 886 da kardeşi Abasa Vanand Diyarı Beyliğini verdi. I. Aşot’a karşı çıkan Vanand ayaklanmasında Abas yatıştırmaya çalışsada başarılı olamamış bu sırada I. Aşot’un veliahtı sayılan Symbat şirakavan bölgesindeki beyliğinden gelerek ayaklandırmayı bastırdı. Symbat daha sonra Dedem Korkut Kitabında geçen Üç Ok manasına gelen “Şamşuvilde/Şamşvilde” denilen bölgeye kale yaparak yerleşti.

İlk Ermeni Meliki 890 yılında hastalanıp öldükten sonra atalarının yanına yani Bagarana gömüldü. Başa geçen I. Symbat ise bugünkü Arazoğlunun yerinde olan Erazkavork’u payitayh (başkent) ilan ederek oraya tekrar geri döndü. Abas ise Kars’ta krallığını ilan etmek için yanına ziyarete gelen Gürcü Bagratlı hanadenından II. Adarnase’ye kendini tanıtmaya çalışsada Gürcü Küropalatı Symbat’ı kral olarak tanıdığını söylemiştir. Bu olaylar daha sonra büyüyerek taht kavgasına dönüşmüşse de sonuç itibari ile tam bir savaş yaşanmamıştır. Bu sırada Erazgavork sınırlarında bir yere Symbat kendi adına Aziz Pırkış adıyla bir kilise yaptırmaya başlamıştır. Halife 892 yılında Symbat’a tac giydirmiş bunun üzerine Bizansda aynı şekilde Symbat’a taç giydirmek ve Bizansa dost kılmak için değerli hediyeler göndererek krallığını tanımıştır. Symbat Divin emiri Muhammed ve kardeşi Umar’ı yenerek kendine itaat ettirdikten sonra Krallığın en nüfuslu günlerini yaşattı.⁶⁴ Symbat daha sonra Divin de tahrip olmuş tüm kiliseleri yaptırdı. 3 yıl sonra ise Emir Afşin Symbatın durumunu tekrar değerlendirip Divine sefer yaptı bu durumda Symbat teslim olmaktan korkmuş fakat sakatini bildirmiştir. Emir Afşinden sonra başa geçen Emir Yusuf Symbat’ı esir almış ve daha sonrada öldürtmüştür. Çamiçyan’a göre bu idam 16 Nisan 914 günü olmuştur⁶⁵.

Daha sonradan Bagratlı Krallığı tamamı ile kaldırılarak buralar Divin Naibinin emrine bağlanmıştır. Bu dönemde Bizans ve Halifelik farklı kişileri kral tayin etmiş ve Kars krallığı iki ayrı devlet olarak ortaya çıkmıştı. Daha sonra halife Symbata Şahan-şah ünvanını vermiş ve onu kral tayin etmiştir. Bu iki Krallık varlığını sürdürsede önem arz etmesi bakımından Anı Krallığı önemlidir. Kars

⁶³ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 265.

⁶⁴ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 268.

⁶⁵ Grousset, **Ermenilerin Tarihi Başlangıcından 1071’e** s. 432-433.

Krallığı hep geri planda kalmış ve kargaşa çıkarmak dışında bir şey yapmamıştır.

1.3.1. Kars Bagratuni Krallığı

Varis bırakmayan II. Aşot'tan sonra, kardeşi, Kars yöneticisi Abbas (928-953) krallığa geçti ve payitahtı Kars'a taşıdı ve Ermeni Krallığının başkenti Kars oldu. Kars, bu tarihten itibaren mimari olarak yapılanmaya başladı ve kısa sürede Ermeni Tarihindeki en önemli kentlerden biri oldu. Halkında, ülkenin uzun süreli ve yıkıcı savaşlardan sonra bozulmuş olan ekonomisini yeniden tesis etmeye çalışması ile birlikte Kars Bagratlı Krallığında yeni ve parlak dönem oluşmaya başladı. Bu dönemde Kral Abas Abhaz prensi Ber'i yeni Kars Katedralini Grek ayin usulüne göre takdis etme teşebbüsünü püskürtmek zorunda kaldığını gördük. Ber'i yakalayan Apas, dönemin zalim adetine göre- Bizans sarayının uygulamalarından alınmış bir adet- onun gözlerini dağlatmıştı.⁶⁶

Ermeni Kilisesi de, bu dönem içerisinde ülkenin kalkınması için önemli çabalarda bulundu. Bu olguyu göz önünde bulunduran Abas, 948 yılında katolikosluk (Ermeni Kilisesi'nin en üst makamı) makamını Ağtamar Adası'ndan devletin başkentine taşıdı. Katolikos Anania Mokatsi, Kars'a yerleşti. Katolikosluk makamı, daha sonra Şirak Eyaleti'nde bulunan Argina Manastırı'na, oradan da Anı şehrine taşıdı.

Taht kavgalarına karışmak ve Bizans ile idari oyunlar oynamak dışında bir faaliyeti olmayan Bagraduni Kars Krallığı, Krallığın başına olan genç prens Gagik-Apas Anı'dan sonra sıranın Kars'a geldiğini görünce bir hile yapmış ve kendini Tuğrul Bey'in yasını tutan biri olarak göstermiş büyük şölenler tertip ederek Alparslanı etkilemiş sonra da topraklarını Bizans'a bırakarak çekilmiştir. Takvim 1064'ü gösterdiğinde Türk Sultanı Alparslan Bizans'tan eski bir Türk yerleşkesi olan Vanand diyarını geri almıştır. Bu tarihten sonra özellikle Vanand kelimesi hiç kullanılmamış ve bu topraklara Kars denilmiştir⁶⁷.

⁶⁶ Grousset, *Ermenilerin Tarihi Başlangıcından 1071'e*, s. 476.

⁶⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.168-169.

1.3.2. Anı Bagratuni Krallığı

Abas'ı, oğlu III. Aşot (953-977) takip etti. Tahta çıkan III. Aşot kutsal yağ sürülmesi ve taç giyme töreni Anı'da yapıldı. Ülkenin güçlenmesi ve merkezileşmesi için daha kararlı adımlar attı. Ülke güvenliğini sağlamak amacı ile mevcut sürekli orduyu daha da büyüttü. Bu dönemde Kars ve Anı'da ayrı ayrı iki Bagraduni Devletleri kuruldu.⁶⁸ Bu dönemde en önemli olay Ermeni Kilisenin Grogoryen mezhebine göre iyice yönlendirmiştir. Bizans'tan gelen Ermeniler içinde ayrıcalıklar kolaylıklar tanındı ve birçok kilisenin yapımı bu dönemde başladı.

İmar hareketi ülkede büyük boyutlara ulaşır. Ülkenin başlıca merkezlerinde manastırlar, okullar ve hastaneler kurulur. Kraliçe Khosrovanuys, Dzoraget Vadisi'nde Sanahin ve Hağpat manastırlarını kurdu. Bu manastırlar, Ortaçağ Ermenistan'ın en büyük kültür merkezlerine haline dönüştü. III. Aşot, fakirler, körler ve topallara karşı şefkatli olmuş, onlar için hastaneler ve daha başka hayır kurumları açmış, bu yüzden de “Voğormads” (merhametli) namına sahip olmuştur. Lakin Aşot Voğormads, gerekli olduğu durumda da savaş alanında bulunmuştur.

Bagratunilerin esas yapılanması ve ekonomik merkezi Şirak Bölgesinde yer almaktaydı. Kraliyet makamının bulunduğu Kars şehrini dahi, ekonomik açıdan sürekli başkente dönüştürmek uygun görülmemişti tabi bunun sebeplerinden biri Bizans tehlikesiydi. Ülkenin ekonomik gelişimi, benzer bir merkezi kendiliğinden oluşturur. Şirak'ta, antik Anı şehride böylece 961 yılında Anı Pakraduni Devletinin kurulması ile birlikte başkent olmuştu. Ani, coğrafi ve stratejik açıdan uygun konuma sahip olup, işlek ticaret yolları kavşağında bulunmaktaydı. Ani, başkente dönüştükten sonra hızla gelişti ve görkemli yapılarla imar edilerek, surlarla çevrili görkemli bir kale haline getirildi.

Yeni başkentnin kurulması, Pakraduni krallığının güçlenmesinin haricinde, bölgesel bir güç olduğunu da sembolize etmekteydi. Anı'nın başkente dönüştürülmesi töreni, III. Aşot'un taç giyme merasimiyle birleştirilerek dahada görkemli bir hale getirildi.

⁶⁸ Grousset, *Ermenilerin Tarihi Başlangıcından 1071'e*, s. 473.

III. Aşot ve halefleri, yeni başkenti mamur etmek ve güçlendirmek için hiçbir şeyden kaçınmadılar ve 963-964 yıllarında, hızla gelişen şehri içine alan, kulelerle tahkim edilmiş surların ilk sırası inşa edildi. Ani, hızlı bir şekilde imar edilmeye başlanması ile II. Sımbat döneminde, 989 yılında, şehir surlarının ikinci sırasını inşa edildi.

Ünlü mimar Toramanyan, “Şehrin etrafında Sımbat tarafından, tamamen, iki yandan işlenmiş volkanik kumtaşı ve akıcı kireç harcıyla hazırlanmış 2500 metreden fazla uzunluğa, 8-10 metre yüksekliğe ve bir metre kalınlığa sahip surlar yapılmış olduğunu söylersem, yanılmış olmam”,- diye yazmaktadır.⁶⁹

Daha sonraki yıllarda Ani Kenti heybetini kazanmaya başladı. Mimari yönden ihtişam gösteren başkentte bir çarşı, kiliseler, mabetler, saraylar, gösterişli kervansaraylar ve çok sayıda farklı dünyevi yapılar inşa edildi. Ani, Ortaçağ Ermenistan’ının en büyük ve ünlü şehri oldu. Ani Kenti bu anlamda yapılan mimari ile adeta biri dini ticari kent haline dönüştü. Öyle ki artık halk arasında bin bir kiliseli kent olarak adlandırılmaya başladı.

Ermenistan Kralı Vaspurakan, Gugark, Sünik ve Artsakh’ın Ermeni beylikleri ile Ermenistan’ın güneyinde bulunan Arap emirliklerini yönetimi altına alır. Bu şekilde, Ermenistan topraklarının büyük bir kısmı tek bir devlet altında birleşir.

III. Aşot’un yerine geçen halefi II. Sımbat (977-990) tarih ona Diyezeragal veya “Dünyanın Efendisi”, “Hakim” lakabını verdi, bunun sebebi şüphesiz, babasının izinden giderek, yabancı tehdidine karşı, Ermeni prenslerinin topunu emri altında toplama fırsatını yakalamış olmasıydı⁷⁰. Döneminde de ülkenin gelişimi ve geniş imar faaliyetleri daha büyük bir hızla devam etti.

Anı payitahtını yeni bir görünüme kavuşturan Sımbat dönemindeki en büyük eserlerden biri dönemin en büyük ustası Ayasofya’yı restore eden mimar Drtad’a

⁶⁹ Toromanian, **Materials for the History of Armenian Architecture** .

⁷⁰ Grousset, **Ermenilerin Tarihi Başlangıcından 1071’e**, s. 489.

büyük bir katedralin temellerini attırmasıydı. Symbatın dönemimdeki bu mimari faaliyetler genelde ömrünün son kısmında olduğu için tamamlayamamıştır. Katedralin temelleri 989'da, Symbat'ın ömrünün son yılında atılması sebebi ile ancak bir sonraki salatanat döneminde, Symbat'ın yengesi Kraliçe Gadramite tarafından tamamlanacaktı.⁷¹

Bu dönemde ayrıca Kars Vanand Kralı olan Muşeg Symbat ile mücadeleye girişti. Ermeni tarihçilerden Asogik Muşegi hayli olumsuz bir şekilde resmeder ve der ki; "İçinde Tanrı korkusu yoktu, debdebeli bir hayat sürdürdüğü kibar fahişelerle birlikte yaşıyordu"⁷². Mücadeleye giren iki krallık diğer devletlerle işbirliği yapınca karışıklık iyice büyüdü. Dıvin emiri Ebul Heyca Vanant diyarına bir sefer düzenlemek için bu karışıklıktan faydalandı; bu akın sırasında ünlü Horomots manastırını yaktı ve Şoğagat kilisesinin haçı iplerle alaşağı etti, yani , Maclere'e göre, Eçmiyadzin Katedralinin (Ermeni yılı 431:26 Mart 982-25 Mart 983) Ama neyse ki fırtına yön değiştirdi, zira Ebu'l Heyca daha sonra civardaki başka bir Müslüman Prense; koğtan (ordubad, Nahçıvan'ın güneydoğusunda, Aras'ın kuzey kıyısında) diyarı beyine, Ebu Dulaf Şaybani'ye saldırdı. Ebu'l Heyca yenildi esir alındı ve Ermeni toprağında sahip olduğu ve fethettiği her şeyi, Dıvin şehride dahil, kendisini yenmiş olana bırakmak zorunda kaldı.⁷³

Anı Pakraduni Krallığı, II. Symbat'ın kardeşi olan I. Gagik'in tahda çıktığı dönemde (990-1020) büyük yükseliş gösterdi ve en ihtişamlı yıllarını yaşadı. Ermenistan kralı, bu dönemde "Şahinşah" veya "Ermeniye ve Gürcistan kralı" unvanını taşıyordu. Bu dönem Ermeni tarihçiler tarafından Kral I.Gagik kadar ülkede gerek mimari gerek idari işlerde yer alan kralın eşi Kraliçe Gadramite dönemi olarak da adlandırıldı. Bu dönemde, Ermeniyen'in farklı uç bölgelerinde ve Kafkasya'nın güneyinde kalan topraklarda vücut bulmuş olan küçük krallıkların, tamamı hiç zorlanılmadan bir şekilde Ani'deki Bagratunilerine tabi olduğu anlamına gelmekteydi. Şahinşah'ın I. Gagik'in izni olmadan, hiç bir kral tahta geçemez ve komşu devletlerle ikili ilişkiler kuramazlardı. Ermeni katolikosunun (Ermeni Kilisesi'nin ruhani lideri) seçimi, Ermeni Arşakuniler döneminde olduğu gibi,

⁷¹ Grousset, **Ermenilerin tarihi Başlangıcından 1071'e**, s. 490.

⁷² Asoğik , **Historie Universelle Par Etienne Asolik Daronetsi**, III, IV syf 51

⁷³ Grousset, **Ermenilerin tarihi Başlangıcından 1071'e**, s. 492.

Bagratuni krallarının onayıyla gerçekleşmekteydi.

I. Gagik, ordusu daha da büyütür ve güçlendirir. Ermeni ordusu, kraliyet topraklarını giderek genişletme yolunda, I. Gagik'in elinde büyük bir güçtü. I. Gagik, Vayots Dzor yönetimini ortadan kaldırarak, kendi topraklarına katar. Ardından Artsakh'ın (Karabağ) büyük bir kısmını, Khaçen bölgesiyle birlikte birleştirir. Kogovit ve Dsağkotn bölgeleri de Vaspurakan (Van) krallığından kopartılarak, Ani Bagratunilerinin topraklarına bağlanır.

998 yılında, Arap emiri Mamlan, Ermenistan ve Gürcistan'a saldırdı. Ermeni-Gürcü ortak ordusu onların karşısına çıkar ve bu meydan muharebesinde Arap ordularını ağır hezimete uğrattı. Bu sayede, Arap emirliklerinin daha sonraki saldırılarına son verildi.

I. Gagik'in krallığı döneminde Ermeni devleti önemli ölçüde güçlendi. İmar çalışmaları, o yıllarda daha büyük oranda sürdürdü ve ülke gelişim sürecine girdi. Ani hoş görünümünü kazanmaya başladı. Yepyeni, birbirinden güzel yapılar inşa edildi. I. Gagik'in eşi kraliçe Katramide'nin himayesinde, 1001 yılında Ani'nin harikulade Katoğike (katedral) kilisesinin yapımı tamamlandı⁷⁴. Bu kilise, ünlü mimar Tırdat'ın planıyla inşa edilmiştir. Ünlü Zvartnots kilisesi yıkılmıştı. Kral, bu kilisenin benzerini Ani'de inşa ettirdi. Bu dönemde Ani'nin, çok sayıda güzel dünyevi ve dini yapılarla imar edilmesi sürdürüldü.

Örneğin, Taşir-Dzoraget (Lori bölgesi) kralı Davit Anhoğ (topraksız) 1001 yılında I. Gagik'e karşı ayaklanıp, Ani Pagrahunilerinin üstünlüğünü tanımayı reddettiğinde Gagik, Davit'in krallığına saldırarak, tüm bölgesine sahiplendi⁷⁵. Davit, ülkeden kaçır ve topraklarını kaybederek, "topraksız" sanını elde eder. Mecburen, I. Gagik'in affını rica eder ve Ani kralının üstünlüğünü kabul ederek, topraklarının büyük bir kısmını geri aldı⁷⁶.

I. Gagik döneminde, Pahlavunilerin (Pehlevi) krallık sülaleside iyice

⁷⁴ Grousset, **Ermenilerin tarihi Başlangıcından 1071'e**, s 507.

⁷⁵ Lynch, **Armeniens and Travel Vol 1**, s 355.

⁷⁶ Grousset, **Ermenilerin tarihi Başlangıcından 1071'e**, s. 508-509.

güçlendi. Bu sülalenin temsilcileri, bırakıtsal olarak ordu komutanlığı görevini sürdürmekteydi. Özellikle Vahram Pahlavuni bu sülalenin en bilinen ismiydi. Pahlavuniler de geniş çapta imar faaliyetleri sürdürdü. Bıcnı'nın ünlü kalesi ve kilisesi, Amberd, Marmaşen vs. onlar tarafından inşa edilmişti. Vaspurakan, Sünik Artsakh ve Ermenistan'ın diğer bölgelerinde de imar faaliyetleri sürdürüldü.

I. Gagik'in 29 yıl süren sanatsal faaliyetler, görkemli mimari ve edebiyatla dolu gelişmelerin olduğu saltanatı Ermeni tarihinin en parlak devirlerinden biri olarak kabul görür. I. Gagik'in kesin ölüm tarihi bilinmemektedir. Ünlü müverrihlerden Vardan 995 yılını işaret eder⁷⁷. Samuel Anetsi ise Kral Gagik'in Ermeni Takviminin 470. Yılında, yani 15 Mart 1020 ile 15 Mart 1021 tarihleri arasında öldüğünü söyler, ama Brosset bu tarihlerle ilgili bir düzenleme yapar ve 1020 yılını işaret eder, bu tarihte herkes tarafından genel olarak kabul edilir. I. Gagik ölmeden önce, ruhani lider aziz patrik Sarkis Sevannis görevinden çekilerek (1019), halefini, yani eski patrik I. Haçik'in kardeşi I. Kedatartz Bedrosu kendi eliyle takdis etmişti.⁷⁸I. Gagik'in ölümünden sonra Ani Krallığı siyasi açıdan zayıflar ve parçalanır, fakat ülke ekonomisinin barışçıl gelişimi devam etti.

I. Gagik, Ermeni Devleti'nin son güçlü kralı olmuştu. Gagik'in ölümünden sonra, Ani Krallığı'nda ayrılıkçı akımlar kendisini hissettirmeye başladı. I. Gagik'in oğulları arasındaki taht kavgası, komşu devletlerin de karıştığı silahlı mücadeleye dönüştü. Ermenistan orduları komutanı Vahram Pahlavuni ve Gürcistan kralının arabuluculuğuyla, taraflar nihayet uzlaşır. Saray erkânı tarafından desteklenen büyük kardeş Hovhannes-Sımbat, tahtın sahibi olup, Ani şehrini, Şirak'ı ve çevre bölgelerini elde etti. Küçük kardeş IV. Aşot'un payına, Ani Krallığı'nın güney ve doğu bölgeleri düştü. Hovhannes-Sımbat'ın ölümünden sonra, toprakları Aşot'a kalacaktı. Böylece, Ani Krallığı bölündü ve ona bağlı krallıklar da fiili olarak bağımsızlaştı. Bagratuni devletinin varlığı son buldu.

Oluşan fırsatı değerlendiren Bizans, Tayk bölgesini topraklarına kattı. Gürcü ve Ermeniler tarafından Tayk'ın geri alınması denemesi başarısızlığa uğradı ve Bizans orduları Gürcü krallıklarını tahrip ederek, halktan intikam aldı. Gürcü

⁷⁷ Vardan Vardabet, Cihan Tarihi, s. 167.

⁷⁸ Grousset, **Ermenilerin tarihi Başlangıcından 1071'e**, s. 529.

krallıkları, 1022 yılında Bizanslılarla Trabzon’da barış görüşmeleri yapmaya mecbur oldu. Tayk için verilen mücadeleye Hovhannes-Petros’un katılmış olmasından dolayı, Ani Krallığı tarafından görüşmelere katolikos (Ermeni Kilisesi önderi) Petros Getadardz katıldı. Katolikos, Bizans taraftarı akıma aitti. İmparator II. Vasil, Ani Krallığı’nın imparatorluğa teslim edilmesini talep ettiğinde Hovhannes-Sımbat, katolikosun baskısı altında, rezil bir vasiyet imzalayarak, sahip olduğu toprakların, ölümünden sonra Bizans’a ait olacağını kabul eder. Böylelikle, Hovhannes-Sımbat’ın krallığı yıkımın eşiğine geldi.

Bizans, bu arada Ermenistan’da önemli başarılar elde etmiş, imparatorluk, 966 yılında Taron’u ele geçirmişti, çok geçmeden de Manazkert’i tahrip ederek, Arap Kaysik emirliğine son vermiş, 1001’de Tayk’ı, 1021’de ise Vaspurakan Krallığı’na sahip olmuştu. Vaspurakan kralı Hovhannes-Senekerim, göçebe Türklerin baskılarından dolayı, topraklarına karşın Sebastia (Sivas) şehri çevresinde mülk elde etmeyi kabul eder. Kralla birlikte, 14 bin asker aileleriyle birlikte Sebastia’ya göçtü. Bizanslılar, sadece Sasun beyliğinin direncini kırmayı başaramadı. I. diplomatik yoldan başarıya ulaşamadığında, silaha başvurmaktaydı.

Ani’nin Hovhannes-Sımbat tarafından Bizanslılara teslim edilmesi haberi, Ermenistan’a gecikmeyle ulaştı, Petros Getadardz ise uzun süre dönmeye cesaret edemedi. Bu sebepten ötürü kardeşler arasında bir çatışma yaşanmadı. Önce Aşot’un, daha sonra ise Hovhannes-Sımbat’ın öldüğü 1041 yılına kadar bu durum sürdü. Onların ölümünden sonra, Ani’ye dönmüş olan Betros Getadardz ve kral naibi Vest Sargis şahsındaki Bizans güçleri aktifleşti⁷⁹.

Bizans imparatoru, Ani’yi işgal etmek için hemen büyük bir ordu yollar. Ordunun başına Konstantinos Monomakhos Parakimmomenos Nikolaos’u-Bir hadımağası- Ani’yi zapt etmekle görevli kuvvetlerin başına getirmişti. “Doğuya dönmesini sonsuza dek men ettiği bu yiğit Gagik’in yerine geçirmeyi düşündüğü bu kadın-adama Ermenistan’ın idaresini vermeyi düşünüyordu.”⁸⁰Şehir halkı, Ermenistan’ın başkentini savunmak için ayağa kalktı ve uzunca bir müddet direndi. Ermenistan orduları komutanı Vahram Pahlavuni savunmanın başına geçmişti.

⁷⁹ Grousset, **Ermenilerin tarihi Başlangıcından 1071’e** s. 567.

⁸⁰ Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigorun Zeyli**, s. 78-79

Anı'lı sakinler ölmeden önce düşmanlarını öldürmeye yemin etmişlerdi. Şehrin savunmacılarının sayısı 30 bine ulaşıyordu ve yaşlı ordu komutanı yönetiminde şehirden çıkıp, Bizans ordusunun direncini kırarak mağlubiyete uğrattılar. Zafer sonrasında, IV. Aşot'un on altı yaşındaki oğlu II. Gagik (1042-1045) kral ilan edildi. Bu, devleti güçlendirmek amacıyla yapılan önemli ve gerekli bir adımdı. Yunan eğitimi almış olan genç kral, itaat etmeyen beylere cesur bir şekilde boyun eğdirerek, Vest Sargis'i tutuklattı. Gagik, inkâr edilmez bir şekilde devlet adamı ve asker özellikleri sergiliyordu. Kraliyet hazinelerini Vest Sargis'in elinden geri alarak, konumunu sağlamlaştırdı.

Bizanslıların, Ani'yi işgal etmek için tertiplelediği diğer saldırılar da başarısızlıkla sonuçlandı. Bizans orduları, Anililerin darbeleri altında kaçıyorlardı. Güç kullanarak başarıya ulaşamayacağını anlayan Bizans, siyasetini değiştirdi. Kral II. Gagik, hayret edilecek derecede düşüncesiz bir siyaset uygulamaya başladı ve Vest Sargis'in vaadlerine inanarak kendisini serbest bırakır ve katolikos Petros Getadardz'a yanaşır.

İmparator, bazı sorunları çözme bahanesiyle II. Gagik'i Konstantinopol'a (İstanbul) davet etti. Ermenistan orduları komutanı Vahram Pahlavuni, Grigor Magistros Pahlavuni ve taraftarları, Ermenistan kralının Konstantinopol'e gitmesine karşıydı. Sahtekârlık kokusu alan Gagik, ilk başta onların telkiniyle daveti reddetti. Lakin çok geçmeden, katolikos ile Vest Sargis'in telkinlerine uyarak, 1044 yılında Bizans'ın başkentine giderek hazırlanan tuzağa düştü. Görüşmeler yerine, kendisinden, Ani ve çevresini talep ettiler. II. Gagik, bunu cesaretle reddetti, İmparatoru ayıplayarak "Ermeniye'nin sahibi ve kralı benim ve ben bu ülkeyi vermem gibi terkinde bulunsada çoktan tuzağa düşmüştü. Bunun üzerine imparator Gagik'i tutuklatarak ve ülkesine dönme izni vermedi ve esir etti. Yeniden Ani'ye gönderilen ordular tekrar yenilgiye uğratıldı. Lakin katolikos önderliğindeki Bizans taraftarı güçlerin şehri savaşımadan Bizanslılara teslim etmesinden dolayı, zafer neticeye ulaşmadı. Ermeni Devletinin, merkezi Pakraduni krallığı düştü. Bu durum, Ermenistan devletine büyük bir darbe olarak ve Ermeni halkının uzun süre Ermeniye

topraklarında bağımsız devletini yeniden tesis edememesine sebep oldu⁸¹.

Kars, Taşir-Dzoraget ve Sünik krallıkları varlıklarını sürdürmeye devam eden Ermeniler, zayıf olduklarından dolayı, genel bir Ermeni devleti oluşturacak bir hareket başlatamadılar.

Bu tarihten sonra ortaya çıkan Alparslan şehirdeki ordunun Bizans tarafından dağıtılmış vede yerine paralı askerlerin getirilmesinden dolayı fazla bir direnişle karşılaşmadı lakin surlardan dolayı kuşatma uzun sürdü. Anı Ermeni takviminin 513. Yılında Meryem Ana'nın göklere kaldırılması yortusunun ertesi günü alındı yani 16 Ağustos 1064'te⁸².

⁸¹ Grousset, **Ermenilerin tarihi Başlangıcından 1071'e**, s. 563-564.

⁸² Grigos Kantzazetsinin kitabının Brosset tarafından yapılan çevirisinde sayfa 599'da ayrıntılı bir şekilde yer almıştır. Ayrıca Grousset'de de yer almaktadır. Ayrıca Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, s.79. Vardan, Cihan Tarihi, s.177.

II. BÖLÜM :

HRİSTİYANLIĞIN ERMENİLER ARASINDA YAYILIŞI

2.1.Hristiyanlığın Ermeniler Tarafından Kabul

Doğu mistisizminin, Yahudiliğin, Yunan düşüncesinin ve Roma evrenselciliğinin kavşak yerinde, ortaya Hristiyanlık çıkmaktadır. Hristiyan (Christiani)lar, Hristos(Christ)'a bağlı ona inanan kimselerdir. Hristos(Christ) sözü, İbranice Mesih sözünün Yunancaya çevrilmiş halidir.⁸³

Hz. İsa (a.s.) M.Ö. 63'te bağımsızlığını kaybedip Roma'nın bir eyaleti olma konumuna gelmiş olan Filistin'de İmparator Tiberius⁸⁴ (14-37) devrinde Hristiyanlığı tebliğe başlamıştır. Bu davet sonucunda etrafında inananlardan bir halka oluşmuş ve kendisinden sonra Hristiyanlık çeşitli bölgelere yayılmıştır.⁸⁵

2.1.2. Ermeni Kilisesi

Ermeni Kilisesi, müverrihlerden bize yansıyan bilgilere göre kendilerini kutsamak için Ermeniye'nin ilk Azizleri sayılan Tadeos ve Bartelomeus'un öğretilerine dayandırılır ve kurucu olarak bu Azizleri kabul eder. İşte bu yüzden Ermeniler kiliselerinin “*Apostolik*”⁸⁶ kilise olduğu inanışındadırlar. Ayrıca bugün İran topraklarında yer alan Kara Kilise ve Van Başkale'de yer alan Aziz Bartelomeus Manastırlarını kutsal sayıp korumuşlardır.

Aziz Bartelomeus Ermeni Kilisesi tarafından öğretileri kabul görmüş ve inanışa göre derisi yüzülerek katledilmiştir. Aziz Bartelomeus'un bu öğretileri ve katledilmesi Latin Kilisesi tarafından da kabul görülür. Aziz Tadeos ise havarilerden

⁸³ F. Challege, **Dinler Tarihi**, (Çev. :Semih Tiryakioğlu), İstanbul, Varlık Yayınları, 1960, s. 179.

⁸⁴ Tiberius; Hz İsa'nın tebliğde bulunduğu sıradaki Roma İmparatoru olan Tiberius Sezarın kızı ile evlenerek Sezar'ın evlatlığıda olmuştur. Sezarın ölümünden sonra başa geçen Tiberius Hz İsa'nın doğumundaki mucizeyi öğrenince vali Herad'a emir vermiş valide bet Lahim'deki tüm çocukları öldürtmüştür. Bkz Gregory Abul Farac, **Abul Farac Tarihi**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, TTK., 1999, Cilt 1, s. 119-120.

⁸⁵ S. Yıldırım, **Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık**, İstanbul, Nil Yayınları, 1988, s. 11.

⁸⁶ Apostolik İnanış; Hz. İsa'nın yanında yer alan ve Hristiyanlığı ondan sonra yayan 12 havarilerden Aziz Tadeos ve Aziz Bartolomeus Ermenilerin arasında Hristiyanlığı yaydığı ve Ermeniye topraklarını kutsallaştırması inanışı.

Aziz Yakup'un kardeşidir. Ermeni anlatımlarına göre bugünkü Ermenistan ve Doğu Anadoluyu gezen Tadeos İran coğrafyasında yer alan Makuda ölmüştür. Oysa Latin Kilisesi ise Tadeos'un Başka bir havari olan Simon ile birlikte Ermenistan yada Beyrutta öldürüldüğü şeklindedir. Süryani Kadim Kilisesi'nin dogması ise bu konuda Ermeni Kilisesi'ni desteklemektedir. Genel itibari ile Latin Kilisesi Ermenilere vaazı Aziz Tadeos'un verdiğini kabul eder ve Ermeni Kilisesi ile aynı yorumu paylaşır.

Hristiyan kiliselerinde iki tür menşei vardır. Bunlardan birisi Havarilerden birinin vaazı ile doğrudan kurduğu kiliselerdir bunlar dolaylı yolla kurulduğu için dolaylı meşeiye sahiptir. Bir diğeri ise Ermeni kilisesinde kuruluşu olarak kabul ettiği yöntem olan yani direk meşei ile havarinin vaazı ile havarinin bizzat kendisinin kurduğu kilisedir. Ermeni kilisesi kendini böylece kutsal bir kilise saymaktadır. Ayrıca Ermeni Kilisesi kendisine kurcu kabul ettiği Azizlerden Todeos Hz. İsa'nın çok yakın akrabasıdır.

Hristiyan dini öğretisi ve kilise tarihine göre Ermeni Kilisesinin kurucusu sayılan bu Azizlerden Tadeos Hristiyanlığı yaymak için MS. 35'den 38'e kadar öğretiler yapmıştır. Bartelomeus ise MS. 44'den 60 yılına kadar öğretileri ile Hristiyanlığı yaymıştır⁸⁷.

2.1.2.1. Ermeni Kilisesi ile ilgili Adlandırılmalar

Her kilise kendi milli değerlerine göre ruhani dogmasını ifade eder ve adını ona göre şekillendirir. Örneğin Yunanlar ve Ruslar Ortodoks olduğu için kiliseleri Yunan Ortodoks Kilisesi ve Rus Ortodoks Kilisesi olarak adlandırılır ; Latinler ise Latin Katolik Kilsesi olarak bilinir ; dünyanın en güçlü üçüncü kilisesi ise ingiliz kilisesi olan Anglikan Kilisesidir.

Ermeni Kilisesi, her zaman ismini bir milli değer olarak kullanmış ve milli değerlerinin dışına çıkmamıştır bu yüzden de, kendi milli ismi olan Ermeni dışındaki diğer kiliselerde isim olarak geçen Aziz, Apostolik, Ortadoks yada

⁸⁷ Hristiyanlığın Ermenistana Girişi ve Tarihçesi olarak başlıklandığı bu bölüm "**The Chuch of Ermania**" malachia Ormanian transled by J.E.C Welldonn, Oxford/1912 isimli Ermeni Kilisesi tarihi kitabından alınmıştır. Ermeni yazar Sarkis Seropyan tarafından bazı maddeleri Türkçeye de çevrilmiş ve gazete makalesi haline çevirmiştir kendisi ile görüşmelerim sonucunda bu tercümeleri tarafıma vermiştir.

katolik gibi sıfatlar sadece ünvan olarak kalmıştır.

Ermeni Kilisesi'nin benimseyip kullanmaktan gurur duyduğu apostolik damgası aslında kilisenin kuruluşundaki milli duyguları efsaneleri ve menşeyini tasvir eder. Bağımsızlığın bir sembolüdür kilise için ayrıca doğrudan bağımsızlığın simgesidir.

Ermeni Kilisesi'ne verilen ruhani isim ise kilisenin Rus imparatorluğu topraklarında olmasından dolayı Rus İmparatorluğunun Ermeni kilisesinin iç tüzüğüne müdahale etmesi sonucu oluşmuş bir isimdir. Burdan çıkan sonuç da, Aziz Grigor Lusavoriç⁸⁸ adı ön planda tutularak kiliseyi ona hitaben Lusavoriçagan veya Gregoryan adı ile anmışlardır. İlk kez 1836'da kullanılmaya başlayan Ermeni Kilisesinin ismi, Rus tarihi metinlerinde "Ermeni Grigoryan", Ermenice tarihi metinlerde ise "Ermeni Lusavoriçagan" olarak kayıtlara geçmiştir⁸⁹. Ama bu isim Ermeni Kilisesin havarilere dayandıran köklerinden ayırmış ve IV. yüzyıla kadar geriye götürmüş ve kuruluşunu direk menşeyden uzaklaştırmıştır. Bu sebepten Ermeni Halkı tarafından isim kabul görmemiştir. Roma Katolik Kilisesinin bu olaya bakış açısı ise Aziz Grigor'un Roma kilisesinin öğretilerini yayan ve kiliseye bağlı olduğu doğrultusundadır. Roma Kilisesini benimsemeyi red eden Ermeni Katolikler ise Kutsal ana makam Eçmidziyandan dolayı kiliseye Eçmidziyan Kilisesi adını kullanmışlardır.

Fakat Ermeni Kilisesini Rus etkisiyle de aldığı etkiyle dini öğreti ünvanı ile anmamız gerektiğinde Ortodoks olarak anmak daha doğru olur, böylece bu kiliseyi de doğru ünvanı ile anmamız gerektiğinde Doğu Kiliseleri gibi Rum Ortodoks Kilisesi veya Rus Ortodoks Kilisesi gibi bir ünvana bağlamış oluruz⁹⁰.

⁸⁸ Kırzioğlu Aziz Grigor'un Dede Korkut olduğu görüşündedir. Bkz. Kırzioğlu Fahrettin, **Dede Korkut Oğuznameleri Işığında Karapapaklar**, Erzurum, Türk Ocağı Erzurum Şubesi, 1972, s. 4.

⁸⁹ Ekram Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İstanbul, Fakülte Kitap Evi, 1983, s. 266.

⁹⁰ Ali Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazın Kilisesinde Stratejik Savaşlar**, İstanbul, Truva Yayınları, 2005.

2.1.3. Ermenistan Kilisesinin Gelişimi (IV. Yüzyıla Kadar)

Ermenistan Kilisesi'nin IV. yüzyıla kadar olan tarihi kaynakları bir sır gibi tarihte gizemlerle dolu bir şekilde durmaktadır. Bazı tarihçiler ve din bilgileri Hristiyanlığın Ermenistana girişini Ermeniye'de Hristiyanlığın resmi din kabul edilmesiyle karıştırmaktaydı oysaki bu iki kavram birbirini ile çok farklıdır. Kral Drdat tarafından Ermenistan'da Hristiyanlığın resmi din olarak kabulü, Hristiyanlığın Ermenistan'a girmesiyle karıştırılmaktadır. Ama sonuç ne olursa olsun Ermeni Kilisesi bugünkü duruşu Ermeniye'deki episkoluk makamının varlığının bir kanıtıdır.

Birinci yüzyılda Goğtın⁹¹ kilisesinin kuruluşunun günümüze kadar gelen anlatımını Stepanos Orbelyan'ın kaleme aldığı "Sisakan Eyaleti Tarihi", VI. Bölümde görmekteyiz. Buradan anlaşılacağı üzere Aziz Bardelomeus, Kumsi adında bir kişiyi Goğtın bölgesi episkoposu olarak atamak üzere takdis etmiştir. Kumsi'den sonra Babelas Khujik isimli ruhban takdis edilmiştir. Bunların ardından ise Tade makamına Muşe isminde bir ruhban Goğtın kilisesi tarafından takdis edilmeye gönderilmiştir. 649 senesinde yazılmış olan Artaz kutsal makamı tarafından hazırlanmış olan Artaz makamına ait en eski episkoposluk defteri de günümüze kadar ulaşmış olup, burada; *"Havari Tadeos, Arşakuni hanedanlığı döneminde, kral Sanatruk'un hükümdarlığı yıllarında Ermenistan'ın Şavarşan şehrine gelip, bölge müminlerini İncil'in nuruyla aydınlatıp, öğrencilerinden Zakaria'yı şehrin episkoposu olarak takdis etmiş, kendisi ise inançsızlara vaaz etmek için ülkenin diğer kısımlarına gitmiştir"* diye kayıt edilmiştir. Burada geçen kişinin ise Ermeni dini inancına göre Hz. İsa'nın Hristiyan inancına göre göğe çekilmesinin 42. yılında, Ermeni krallarından Yervand tarafından öldürüldüğü söylenmektedir⁹².

Bu olaydan sonra episkopos makamına tayin edilen kişi Zementos isimli ruhbandır. Hristiyan Ermenilerin ruhani lideri Zementos yaklaşık dört yıl süren hizmetinin sonunda vefat etmiştir. Onun ardından episkoposluk makamına

⁹¹ Genel olarak günümüz Ordubad bölgesini kapsayan Goğtın, Nahcivan'ın güneydoğu kısmındaki, Aras Nehri'nin sol kıyısını kaplamaktaydı.

⁹² Orbelian Stephanos, **Historie De La Famille Et De La Province Des Sunik**, Thunot, 1859,

Atırnerseh gelmiştir. Atırnerseh'i kötü bir kader beklemekteydi. 15 yıl süren öğretileri ve halk arasındaki liderliği sonunda Hristiyan olmayan yöneticiler tarafından katledilmiştir. Onun ölümünden sonra göreve Pers diyarından gelen Muşe veya Muşeğ isimli ruhban takip etti. Muşeğ Atırnerseh ile aynı kaderi paylaşmamak için gizlenerek halka yol göstericilik yapmak zorunda kaldı 30 yıllık bir süre sonra vefat etti. Ölümü ile eiskopos mevkiine gelen Şahen 25 yıl görev yaptı.

Şahen'den, sonra episkoposluk makamına 20 yıl boyunca bakacak olan sonra Ağvanlı (Albanya, günümüz Dağıstan ve çevre bölgesi) Savarş geldi ve Artaz halkına önderlik yaptı. Bunu ise 17 yıl boyunca episkoposluk makamında oturacak olan Ğevondios takip etti. Ermenistan kralı Vağarş Roma imparatoru Avreljos döneminde Ğevondios öldürüldü.

Tarihi belgelerimiz Ğevondios'tan Artaz apostolik kutsal makamına kimin geldiğini bize göstermektedir. Aziz Grigor Partev zamanında, gizli ve gözden uzak bir yerde bir Hristiyan yöneticisinin var olduğu söylenmektedir.

Ermeniyede ilk Hristiyan cemaat bilinenin aksine Artas'ta değildir. Kral Sanatrük'un başkenti olarak bilinen Mıdsurk'ta yer aldığı bilinmektedir. Bu cemaat Mıdsurk'un tahrip edilip yıkılmasından sonra mecburi olarak Aştiaşat yakın olmasından dolayı buraya göç etmiştir (Peder Petros Ananyan'dan nakledilen bilgi böyledir). Bu dönemde Artaz Ermeni Krallığının sadece yazlığı olmuştur, bundan ötürüdür ki Aziz Tadeos ve Aziz Simonun ölümünün Artaz'ta olduğu kabul edilmektedir. Aziz Grigor Lusavoriç Ermenistanın episkoposu olarak takdis edildiğinde IV. yüzyıl başıydı ve bu tören Ermeniye'nin başkenti Vağarşapat yerine, uzaklardaki şehir Aştiaşat'ta yapılmıştı. Bu törenin, uzak kent Aştiaşat'ta yapılmasının bir şekilde açıklaması olabilir oda eski bir episkoposluk makamının burada var olduğuyla şeklidir.

2.2. Hristiyanlığın Ermeniler Arasında Resmi Din İlan Edilişi

IV. Yüzyılın başında Ermeniyede resmi din olarak Hristiyanlık kabul edildi ve böylece Ermeniler toplu şekilde Hristiyan oldular. Ermeniler için önem arz eden bu olay populist Ermeni tarihçileri tarafından 301 yılı olarak gösterilmektedir. Bu tarihin vurgulanmasındaki ana sebep şudur ki Ermenileri kendilerini Hristiyanlığa toplu geçen ve resmi din olarak ilk Hristiyan devlet olduğunu kanıtlama ihtiyacıdır⁹³. Ermenilerin Hristiyanlığa geçisini sağlayan Ermenilerin ilk ruhani sayılan Aziz Grigor ve Resmi din ilan eden Kral III. Drdat (287-330) tabiki bu konuda en büyük paya sahiptir.⁹⁴

VI. yüzyılda yazılmış kaynaklardan bize naklolduğuna göre ms. 287 yılı içerisinde Roma İmparatorluğuna bir savaş için ordusu ile birlikte yardıma giden Drdat, dönüş yolunda babasını tahttan indirilerek tahta geçmeyi planlıyordu. Yekeğyats bölgesine geldiklerinde Yeriza yerleşiminde durarak, tanrıça Anahit'e ait mabedde kurbanlar sunmak istediler. Fakat Hristiyanlığı kabul etmiş olan silah arkadaşı Grigor Tanrının ve Hristiyanlığın böyle inanışlardan uzak olduğunu belirterek bunu kabul etmedi. Drdat bu olaya çok öfkeleni tam bu sırada gelen bir haber ile Grigorun babasının kendi babasını öldürdüğünü öğrendi ve Grigoru yargılamadan direk olarak hükme mahkum etti. Artaşat'ın ölüm mahkûmlarının cezalandırılması için yaptırdığı yer altı mahzenleri şeklinde olan hapishaneye (günümüzde "Khor Virap"V derin kuyu olarak bilinmekte)⁹⁵ atılmasını emretti. Drdat Hristiyanlığa karşı büyük bir öfke duymaya başladı ve tahta geçer geçmez iki büyük emir yayınladı. Bunlardan ilki Hristiyan olan halkın elleri ve ayakları bağlanmak sureti ile saraya getirilip yargılanması, aynı zamanda mal varlıklarında el konulması; ikincisi ise din değiştirip Hristiyan olmuşları saklayarak onlara yardım edenlerin ölüm cezası ile yargılanmadan idam edilmesi idi. Bu emir bize Hristiyanlığın ilk Ermeniyeye girdiği zaman büyük bir tehdit olarak algılandığını göstermektedir.

⁹³ Ormanian, **Churc Of Armenian**, s. 5.

⁹⁴ Grousset, **Ermenilerin Tarihi Başlangıcından 1071'e**, s. 118

⁹⁵ Խոր Վիրապ Ermenice ismi ismi olan Hor Virap kilisesi Iğdır Aralık ilçesinin Ermenistan sınırında yer alan Yukarı Çiftlik köyünün hemen kuzeydoğusunda yer almaktadır..

Ermeni tarihçilerinden bize ulaşan kaynaklara baktığımızda bu dönem içinde önemli bir olay daha olmuş ve Ermeniye’de Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesinin, esas olaraktan bu olaya bağlayabiliriz. Kaynakçalarda yer aldığı üzere Romalı olan bir grup rahibe İmparator’dan kaçarak Hz. İsanın yaşadığı topraklarda dua edip Urfa’ya oradan da Ermeniye’ye gelip, başkent Vağarşapat yakınında bulunan bir bölgeye yerleştiler. Azize Hripsime’nin güzelliğinden etkilenen Drdat Azizeyi kendisine eş almak ve kraliçe yapmak istedi. Fakat Azize kendisini Tanrıya adadığını söyleyerek reddetti. Öfkesine hakim olamayan Hristiyanlık düşmanı Drdat reddedilince tüm bakirelerin öldürülmesini emreder. Hripsime, 32 arkadaşıyla beraber Vargaşatın kuzeyinde, Rahibe Kayine ve iki rahibesini Vargaşatın güneyinde, hasta olduğu için yerleştikleri yerde kalan son rahibeyi de yerleştikleri yerde katlettirdi⁹⁶.

300 yılında yaşandığı varsayılan bu olay Kral Drdat üzerinde ciddi ruh bozukluklarına ve yıkımlara sebep olmuştur. Rahibe Hripsimenin ölümü Drdat’ın çok ciddi bir ruh hastalığına yakalanmasına sebep olmuştur. V. yüzyıl tarihçileri Drdat’ın kurt adama dönüştüğünü söyles de halk arasındaki yaygın bir efsaneye göre domuza dönüşmüştür. Bu sebeptendir ki heykeltraşlar Kral Drdatı domuz başlı olarak tasvir etmişlerdir⁹⁷. Drdatın kız kardeşi Khosrovidukht, gece gördüğü bir rüya ile kardeşini Grigor’un sadece kurtarabileceğini öğrenir.13 yıl boyunca sadece bir kadının attığı kuru ekmekle hayatta kaldığına inanılan Aziz Grigor, özgür bırakılır ve kendine yakışır bir şekilde Vağarşapat’ta karşılanır. İl iş olarak Aziz Grigor katledilen rahibelerin gömülmesini sağlar. Daha sonrada kilit altında tutulan zincire bağlanmış drdatın yanına giderek iki ay boyunca Drdata vaaz verir ve Hristiyanlığı anlatır. Drdat bu vaazlar sonunda iyileşi ve kendisini bu vaazların iyileştirdiği için Hristiyanlığı kabul edip resmi din olarak ilan etmiştir⁹⁸.

⁹⁶ Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s. 119

⁹⁷ Ermeni araştırmacısı Damadyan Kral Trdat’ın Likantropi denilen bir hastalığa tutulduğunu belirtir. Bu hastalık kişinin kendisini yabani bir hayvan olarak gördüğü ruhsal bir bozukluk şeklindedir. Ayrıca bkz. Doğu Araştırma Merkezinin hazırladığı Editörlüğünü Tülay Duran Yaptığı **Tarihde Ermeniler ve Ermeni meselesi** İstanbul/1987, s.59-60.

⁹⁸ Grousset, **Ermenilerin Tarihi Başlangıcından 1071'e** s. 119

Aziz Grigor daha sonra Ermeni episkoposluk makamını kurar. Aziz Grigoru anlatan Yunanca yazılmış biyografisinden öğrendiğimize göre Episkoposluk makamında kendi dışında 36 piskopos görevlendirmiştir. Bu piskoposların isimleri de biyografisinde yer almaktadır ve bunların 12'si pagan rahiplerinin çocuklarından Hristiyanlığa geçenlerdir. Tarihçi Agatankelos'a göre bu episkoposların 12'si, pagan rahiplerinin çocukları olmuştur. Bunların 18'i sağında, 18'i ise solunda oturmaktaydı.

Aziz Grigor Ermeni Kilisesi'nin başında yaklaşık 25 yıl kalır ve bu süre içinde Ermeni Kilisesinin güçlenmesi için kanunlar hazırlar. Günümüzde bile Aziz Grigorun adı ile yapılan dualar vaazlar ve kanunlar yer almaktadır. Ermeniyede ve çevre bölgelerdeki Başpiskoposluk ve Piskoposluk makamları ve kutsal mekanlar Aziz Grigor tarafından belirlenmiştir. Bu kutsal makamların başında Eçmiyazin yer almaktadır. Aziz Grigor dünyanın en eski kiliseleri arasında yer alan bu episkoposluk makamı olan katedralin yapımında bizzat yer almıştır⁹⁹.

Aziz Grigor İznik Konseyi döneminde 325 yılında öldü. Ermeniler eski pagan geleneklerine farkında olmadan devam ederek Başpatriklik makamına Grigorun soyundan birisinin gelmesini istiyorlardı. Ermeni halkı için bu çok önemli bir inanıştı. Ama Grigordan sonra yerine küçük oğlu geçti. Vırtanes hiç evlenmemişti ve kısa bir süre sonra O'da ölünce yerine abisi Aristakes geçti. Aristakesde 8 yıllık Başpatriklik sonunda vefat etti ve yerine oğlu Husik geçti. Husik babası ve amcası gibi kısa bir süre ruhbani liderlik yaptı. Husik'ten sonra bir boşluk doğdu ve Grigorun akrabası olan Paren Başpatrik oldu. Ama bu kabul görülmesi zor bir olay olduğu için Patrikliğe tekar Grigorun ailesinden biri getirildi. Artık patrik olacak kimse kalmayınca 373 yılında halk Manazgertli patrikler seçmeye başladı. Başpatriklerin Manazgertten seçilmesinin sebebi Grigorla beraber inciden vaazlar veren Ağbianosun ailesinden gelen kişilerin bu makama yakışacağını ve kutsal

⁹⁹ Iğdır Karakoyun ilçesine bağlı Taşburun köyünün hemen kuzeyinde yer alan katedral bilinen en eski Ermeni Kilisesi olma özelliğide taşımaktadır Ermeni Episkoposluk makamı buranın seçilmesinde Hz. İsa'ya dayanan hikayeler yer almaktadır. Bkz. Kaloustian S. Bishop, **Saints and Sacraments of the Armenian Church**, Copyriht, 1966, s.93.

aydınlatıcı olabileceğine inanmaları idi¹⁰⁰.

2.3.Ermeni Kilisesinin Özerkleşmesi

Grigorum torunu Başpatrik Nerses 354 yılında Ermeni Kilisesi'nin ilk konseyi olan Aştişat Milli-Dini Konseyini toplamış ve Ermeni Kilisesini düzene sokmaya çalışarak daha geniş bir alanda hüküm sahibi olmasını sağlamaya çalışmıştır. Nerses'den sonra az öncede değindiğimiz gibi kilise yönetimin Ağbianos sülalesine geçmiştir. Kral Pap'ın döneminde, katolikos makamına geçen II. Husik'in kutsanması, Pap'ında isteğiyle Ermeniyede gerçekleşti. Ve böylece bundan sonraki Ermeniye'nin tüm başpiskoposlarının kutsanma ritüelleri Ermeniyede gerçekleşmiştir¹⁰¹.

Ermeni Kilisesi'nin Kral Pap'ın aldığı bu radikal karar ile Aziz Grigor'den başlayarak Kayseri Metropolitliğinde yapılan kutsanma ritüelini Aziz Husik'de değiştirmesi bazı din bilginleri tarafından kabul edilemez bir davranış olarak görülmüş ve din dışı bir uygulama olarak belirtirmiştir. Aziz Grigori ile başlayan bu uygulama bir kısım katolikosların Kesaria Metropolit'i tarafından kutsanması, bazı bilim adamları Ermeni Kilisesi'nin, Kral Pap'ın yukarıda belirtilen direktifine kadar Kesaria makamına tabi olduğu öne sürüp, Pap'ın direktifini ise din karşıtı bir hareket olarak göstermeye çalışmaktadır.

Kiliselerin eski dönemlerinin tarihi ile ilgili bilgilere vakıf olan herkes, İznik Konseyi toplanana kadar geçen süreçte Piskoposluk kutsanma ritüelinin hiç bir zaman bir kilisenin bir başka kiliseye tabi olacağı anlamına geldiğini biliyordu. Tabi bunun yanına bir yerin piskoposunun başka bir yerin piskoposuna veya kilisesine müdahale etmesi gibi bir anlayış olamazdı. Ama kiliseler arasında bağı güçlendirmek ve otoriteyi sağlama almak için II. Konsey döneminde 381 tarihli toplantılarında patrikli sistemini getirmiş ve belli başlı metropolitler oluşturup diğer piskoposları bunlara bağlamıştır. Ermeni kilisesi bağımsız bir devlette olması ve imparatorluk sınırlarına uzak olması nedeni ile hep bağımsız olmuştur. Kanolik kilise kanunlarının yaptırımına rağmen Kayseri metropolitinin iktidarının sınırlarını

¹⁰⁰ Radgate A E., The Armenians, Maschusetts, Blacwell, 1998, s.117.

¹⁰¹ Ormanian, Church Of Armenian, s,19-20.

büyütememiş ve Kapadokya'yı geçememiştir¹⁰².

Büyük Ermeniye'de 380 li yıllarda Roma hakimiyetine girmişti. İmparator Vağes tarafından Aziz Barseğ Kesaratsi'ye, Küçük Ermeniye için episkoposlar hazırlama ve kutsama görevi verilmesi, Ermeni Kilisesi'nin Kayseri Metropolitliğine bağlanması Ermeni Kilisesi'nin bağımlı olduğunu göstermemekteydi. Aksine bu Ermeni kilisesinin bağımsızlığının göstergesiydi. Çünkü Aziz Barseğ, Metropolitliği döneminde bunun için izi alarak daha önceden de kutsama yapılmadığını göstermiştir. Birde burada dikkatimizi çeken Küçük Ermeniye adına izin almasıdır. Bu da Büyük Ermeniyenin bu kapsam dışında kaldığını gösterir.

Pavstos'a ait kaynaklarda yer alan ama başka hiç bir kaynakta geçmeyen bir olayında bu dönemde vuku bulması söz konusudur. Ama Pavtosun dediği gibi Ermeniyede kutsal ritüelle Husik'in Başpatrik olmasının gayri resmi bulmuş ve kabul etmemiştir. Bu olayın başka kaynakta geçmeyişi bizim için gerçek olmama ihtimalini yükseltmektedir.

Ermeni tarihçiler içinde Pavstos dışında hiç kimse kutsanmak için Kayesri Metropolitine gidildiğini söylememiştir. Zaten Aziz Aristakesi Aziz Grigor kutsayarak piskopos yapmıştı. Surb Vrdanes ve Kral Pap'ın isteği ile de Husik de Ermeniyede dini ritüellerle kutsanmıştır. Genel olarak da Ermeni tarihçileri içinden sadece Pavstos, diğer katolikosların takdis için Kesaria'ya gittiğini bildirmektedir. Büyük bir ihtimalle bu durum çok ender olmuştur.

Ermeniye Kilisesinde, ayinler, dini vaazlar ve öğretiler Yunanca ve Asurca olmak üzere iki dilde yapılmaktaydı. Böyle olunca da Ermeni halkının büyük bir kısmı yapılan ibadeti anlamıyordu. Ermeni kilisesi Yunanca ve Asurca bilenlerden bir tercüme sınıfı oluşturmuş halka anlattırmıştır. Hristiyanlığı Ermenilerin daha kolay anlamasını sağlamak için Ermenice öğretiler yapılması gerekmektedir. Bu konuda bir çalışma yapmak için uğraşan herkes gibi Aziz Krikorun beşinci göbekten torunu olan Rahip Aziz Maştots önce pagan dilinin kalıntıları ile

¹⁰² Ormanian, Church Of Armenian, s. 20-21.

mücadele etti ve mutlaka bir Ermenice alfabe yapılması gerektiğini gördü. Aziz Maştotsun Ermenice Alfabe oluşturma çabaları Kralın ve Başpatriğin dikkatini çekince büyük övgü ve ilgi gördü. Uzun bir çalışmanın ardından Aziz Maştots, uzun çalışmaların ardından ve kutsal güçlerinde yardımı ile 406 yılında Danyel Alfabesini ıslah ederek Ermeni alfabesini düzenlemeyi başarır. Aziz Maştots'un Ermenice yaptığı ilk çeviri ise “*Bilimi ve öğretileri öğrenmek, bilgилilerin sözlerini dinlemek*” olmuştur¹⁰³.

Surb Mesrop Maştots, kralın ve başpatriğin desteğiyle Ermenistan'ın çeşitli yörelerinde Ermeni alfabesinin kullanıldığı okullar açarak Ermenice öğrenimine başlar.

Asur ve Yunan Hristiyanlık öğretisinin tüm önemli kitapları kısa zamanda Ermeniceye çevrilir. Çevirmenler, 431/2 yıllarında, Konstantinopol'den Yunanca İncil'in seçkin örneklerini getirip, Ermenice İncil'de düzenlemeler yaparlar.

2.4.Ekümenik Kilise

Roma İmparatorlu tarafından tek düzen bir kilise yapmak ve ayrılıkları engellemek için ortaya çıkan yerleşik kilise kavramına Ekümenik Kilise denir. Katolik öğretisi ile günümüze kadar gelmiş bu fikrin asıl amacı ayrılıkları önlemek ve mezhepsel farklılıklar çıkmamasını sağlamaktır. Dogmatizmi çeşitli toplantılar yaparak tek düzen kararlara bağlayarak ilerleme çalışmasını da diyebiliriz.

Çeşitli Hristiyan mezhepleri olsada sonuç itibari ile hepsinin kabul ettiği İncil aynı idi. Birbirleri ile anlaşmazlığa düştükleri ve birbirlerinden farklı hazırladıkları tezatlara çatışdıkları doktrinlerini aynı kutsal kitabı örnek göstererek yazmışlardır. Bunun çatışmalara sebep olarak ise İncil'in yazılış şeklini ve verdiği öğretilerden herkesin farklı sonuçlar çıkarabileceğini söyleyen kiliseler kendilerini haklı çıkarmaya çalışmışlardır.

Kuruluşu daha önce yukarda bahsettiğim gibi bir kutsallığa dayanan eski ve

¹⁰³ A. Yuvalı, “**Tarihi Devirlerde Ermenilerin İdari Statüleri**”, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu , Ankara, s. 130.

güçlü kiliseler belli başlı kararların sadece tüm piskoposların katılacağı Ekümenik Konseylerde alınabileceğini söylemişlerdir. Böylece kiliselerin dogmatik inanışların doktrinlerinin temel unsurlarını İncil'e dayandırıp kesin kararları ortaya çıkarmaya hakkı olduğunu söylemişlerdir. Fakat Ekümenik Konseyler sonuç itibari ile kendi verdikleri kararlarla geleneksel bir çizgiye sahip olan dini inanışlardan vazgeçme hakkına sahip değillerdi, ve böyle bir konuda kara vermeyi düşünmeleri bile kabul edilemezdi.

Ermeni Kilisesi, bu konseyler hakkında en radikal karara sahip kiliselerden biri idi. Çünkü konseyler dışında alınan kararları tanımamakta kararlıydı. Ermeni Kilisesine göre dini kararlar konusunda karar mercii tüm mezheplerin birlik olup konuşulan bir gerçeği oy çokluğu ile kabul etmesi ile tanınabilirdi.

Ayrıca Ermeni kilisesi için dini kararlar dogmalar doktrinler özel konseyler tarafından da karara bağlanıp rahiplerin oylaması ile uygulanabilirdi. Ama en önemli unsur bir konseyin bu kararı vermesiydi ve Ekümenik anlayışı ile yapılmasıydı oylamanın. Ermeni kilisesinin olmazsa olmaz tek öğretisi ise ilk üç Ekümenik Konseyin verdiği kararlar dışına asla çıkılamayacağı idi.

Birbirinden farklı doktrinlere sahip ama prensipte aynı olan kiliselerin Ekümenik Kilise çerçevesine çıkmadan kendi doktrinlerini başka kimseye kabul etme hakkı yoktur. Ekümenik kilise anlayışının da başında dediğim gibi esas amaç Latin Kilisesini yüceltmek ve Roma Kilisesini kurtarıcı kilise olarak benimsetmektir.

I. İznik Konseyi'nde bunun en güçlü göstergesi yaşanmıştı. Kayseri Piskoposu kendisine yakın tüm diğer eyaletlerin tek ruhbanı gibi davranarak hepsinin temsilcisi olarak bu konseye katılmıştır. Temsil ettiği eyaletler arasında Büyük Ermeniye ve Küçük Ermeniyede vardı. Fakat I. İznik Konseyinde alınan kararlar ve toplantı tutanakları günümüze ulaşmamıştır biz bu konseyle ilgili bilgiyi ise Gelasios Kizikeli'in yapmış olduğu çalışmasından öğrenmekteyiz. Ama mevcut V. yüzyıl kaynakları bu bilgiyi desteklemektedir. Zaten Küçük Ermeniye

I. yüzyıldan itibaren Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlı bir prenslik olmuştur¹⁰⁴.

2.4.1.Ekümenik Konseyler

Yukarda Ekümenlik anlayışındada anlatmaya çalıştığımız gibi merkezi bir doktrin geliştirmek için yapılmış Latin Kilisesinin aslında üstünlüğünü kabul ettiren genel itibari büyük kiliselerin temsilcilerinin katıldığı tüm Hristiyan dünyasını etkileyen kararlar veren toplantıların genel ismine Ekümenik Konseyler diyebiliriz

7 büyük konsil toplanmıştır. Ortodoks kiliseleri ilk üç konseyi kabul eder ama sonradan yapılan kalketon konsilini kabul etmezler bu yüzden ortodoks kilisesine kalkedoncu olmayan da denir¹⁰⁵.

Yunan kilisesi öğretilerine bağlı olan ortodoks kilisesi, 7 Ekümenik Konseyi kabul etmiştir ve kendisinin kuruluşunu 7 konseye dayandırdığı için adına Ekümenik 7 Konsey Kilisesi olarak da adlandırılır.

2.5.Ermeni Kilisesinin Latin Kiliselerinden Farkı

Ermeni Ortodoks Kilisesi ve Yunan Ortodoks Kilisesi arasındaki fark olarak sadece Ermeniler tarafından Kağkedon Konseyi'nin reddedilmiş ve sonuçta bundan sonraki konseylerin de tanınmamış olduğunu belirtebiliriz¹⁰⁶. İki kilise, kalan tüm doktrinsel noktalar konusunda tamamen anlaşmaktadır. Kağkedon'dan sonra Yunanlılar tarafından yapılan konseylerin Ermeni Kilisesi tarafından tanınmaması, bu konseyler tarafından kabul edilen noktaların da reddedildiği anlamına gelmektedir. Böylelikle, beşinci konseyde kabul edilen Üç Başların teliniyle, basit ve bariz bir şekilde Yepesos kararlarına geri dönmüş, özellikle de Ermeni Kilisesi doktrini tasdik edilmiştir¹⁰⁷. Altıncı konseyde görüşülen

¹⁰⁴ Ormanian, **Church of Armenian**, s.26-31.

¹⁰⁵ Kalkedon Konsili veya Kadıköy Konsili, 451 yılında 8 Ekim'de başlayıp 1 Kasım'da sonlanmış ekümenik konsildir. Kalkedon bugün İstanbul şehri içerisinde kalan Kadıköy ilçesinin merkezidir. Batı Ortodoksları, Roma Katolikleri ile bir çok diğer batı hristiyanlarının 4. ekümenik konsili olarak kabul edilir. Konsilde Eutyches'in monofizitizm doktrini reddedilmiş ve İsa'nın hem tam anlamıyla insan hem de tam anlamıyla ilâh olduğu tanımlamasını yapan "*Kalkedon Amentüsü*" ortaya atılmıştır.

¹⁰⁶ Kağkedon konsili yada bilinen diğer adı ile Kadıköy konsili 451 yılında kadıköyde toplanan ekümenik konsildir. Ormanian, *Church of Armenian*, s.31-35.

¹⁰⁷ Yepesos Konsili ise Efes Konsilidir. 325 ve 358 yıllarında toplanan konsil Hz. İsa'nın Tanrılığını ve 3'lü doktrini kabul eder. Hz. İsanın kusursuz tanrı ve kusursuz insan olduğu kararını vermiştir.

monofizit¹⁰⁸ sorunu ise, tekrardan Kağkedonluk durumuna dönüşü göstermektedir. Yedinci konseyde karara bağlanan tasvir sorunu, dogmatik olmaktan ziyade törenseldi. Ermeni Kilisesi de, tasvirlerin saygınlığını reddetmemiş, fakat buna öz ve kısa bir şekilde yer vermiştir. Heykeller, yani insan şeklinde yontular, pagan döneminden kalan eski alışkanlıkların ortadan kalkması için tamamen yasaklanmıştır. Resim tasvirler ve kabartma tasvirler, herhangi bir sanat eseri veya diğer eşyalardan ayrılabilmesi için özel kutsamaya ve Müronla (kutsal yağ) kutsanmaya tabidir. Ancak bu işlemlerden sonra bu resimleri kiliselerde, sunak üzerine yerleştirme izni vardır.

Ermeni Kilisesi, doktrin maddeleriyle ilgili olarak, minimal ölçüt ve gereklilik sınırlarının ötesine geçmemeyi kural kabul etmekte, sıkı tutuculuğa sadık kalmayı sevmektedir. Batı kiliselerinden birinin dini hocası tarafından ilan edilmiş, fakat aynı kilisenin takipçileri tarafından unutulmuş olan prensip, Ermeni Kilisesi için sarsılmaz ve fiili kanun olmuştur. “Önemli kuralların birleştirilmesi” gerekli önemlinin içinde toplanmış, en geniş şekliyle kullanılmış ve ancak bu iki temel kural sayesinde, “Herkesi sevmek” anlamına gelen Hristiyanlık sevgisinin genel kilise içinde ve özel kiliseler içinde var olabileceğine inanılmaktadır.

2.6.Ermeni Kilisesinin Latin Kiliseleri ile Olan İlişkileri

Ermenistan’ı kilise açısından da bağlı kılmak amacıyla, İmparator Morik tarafından biri Konstandnupolis’te (İstanbul), üçü ise Karin’de (Erzurum) olmak üzere dört konsey toplanır.

604 ve 607 yıllarında Dıvin’de toplanan I. ve II. konseyler tarafından Keğkedonculuğa geçmiş olanların tövbe etmesi ve geri dönmesi konusunda kurallar kabul edilir ve Bizans topraklarındaki episkoposlardan tövbe yazıları kabul edilir¹⁰⁹.

İmparator Konsta’nın duofizliği kabul etme önerisi IV. Divin Konseyi

¹⁰⁸ Monofizit; Hz. İsa’yı hem Tanrı hemde İnsan olarak kabul gören düşüncedir. Diofizitten ayrıldığı nokta ise diofizit Hz. İsa’yı Kelam inenen kadar insan kabul eder, Monfizit ise doğuştan tanrı sayar.

¹⁰⁹ N. Ahmet Banoğlu, **Ermeninin Ermeniyeye Yaptığı Zulum**, İstanbul. Kırmızı Beyaz Yayınları, 2005.

tarafında 649 yılında reddedilir.728 yılında, Sünik episkoposu Stepanos aracılığıyla, Konstandnupolis patriği Germanos tarafından, duofizliği kabul etme önerisi yapılır.

862 yılındaki Şirakavan Konseyi, Ermeni katolikosu Zakaria ve beylerbeyi Aşot başkanlığında, Konstandnupolis patriği Pot tarafından yapılan duofizliğe geçme önerisi reddedilir¹¹⁰.

Bizans imparatorları II. Romanos (953-963), Hovhannes Çımışkik (969-976) ve II. Vasil (976-1025) zamanlarında imparatorluğun doğu eyaletlerinde (özellikle Küçük Hayk, Sebastia/Sivas ve Melitine'de/Malatya) ağır dini baskılar başlar. Yunan patrikleri, Ermeni katolikosu Khaçik'e dönme telkinlerinde bulunur, fakat katolikos, yazdığı iki cevabi mektubunda Ermeni Kilisesi'nin duruşunu savunur¹¹¹.

1047 yılında Ermeni Kilisesi'ni Konstandnupolis patrikhanesine tabi kılmak amacıyla Ermeni katolikosu Getadardz, Konstandnupolis'e davet edilip tutuklanır.

1059 yılında, imparator Tukids'in emriyle katolikos Khaçik ve katolikos Petros'un hazineleri Konstandinapolis'e getirilir. Katolikos Betros, Kalkedonculuğu kabul ederek İstanbul patrikliğine tabi olma önerisini reddettiğinden dolayı üç yıl hapsedilir.

Vefat eden katolikosun yerine yenisinin seçilmesi yasaklanır. Sebastia'nın Atom, Pizu'nun Gagik ve Dsamdav'ın Gagik kralları imparator tarafından Konstandnupolis'e davet edilerek, yeni katolikosun seçiminin yapılması için Kağketonculuğun kabulü şart koşulur. Pizu kralı Gagik, Ermeni Kilisesi'nin doktrinini öven bir yazıyı imparatora takdim eder. Sonunda seçime izin verilir.

Katolikos Khaçik'in ölümünden sonra Yunanlılar yeni katolikosun seçimini engelleyerek Ermenileri, Yunan doktrinine döndürmeyi ummaktaydı, fakat

¹¹⁰ Ormanian, Church Of Armenian, s, 33-37.

¹¹¹ İbrahim Kafesoğlu, **Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti**, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 272

nafile. Yunanlılar sonunda geri adım atar. İmparator Tukids, Grigor Vahram'ı (Vıkayaser) katolikosluğa aday olarak kabul eder, fakat makamının Ermenistan'da olmaması şartını koyar. Katolikosluk merkezi olarak Dsamındav yerleşimi seçilir (1066-1105). Grigor, dirayetli olmasına rağmen kendisini bu göreve layık görmemekteydi ve sadece barışın sağlanması için kabul eder¹¹².

Barseğ'in kısa süreli katolikosluğundan sonra, henüz 20 yaşında bir genç olan III. Grigor Pahlavuni katolikos seçilir.

1179 yılında, Hromkla Konseyi, Bizans imparatoru Manuel'in birleşme niyetiyle yapmış olduğu şartı inceleyerek, Ermeni Kilisesi'nin "Bir Tabiat"la ilgili yorumunu tasdik eder¹¹³.

1307 yılındaki Sis Konseyi (veya VI. Sis Konseyi) Kilikya Ermeni kralı Levon tarafından toplanır ve kral tarafından sunulan, Ermeni Kilisesi'nin gelenekleri konusundaki köklü değişiklikleri kabul eder. Hem Doğu Ermenistan'da, hem de Kilikya'da ciddi muhalefet başgösterir¹¹⁴.

1361 yılındaki VIII. Sis Konseyi, katolikos I. Mesrop Artavaztsi tarafından toplanarak, Kilikya krallarının Latinofil siyaseti sonucunda elde edinilmiş tüm yeniliklerin Ermeni Kilisesi ayinlerinden men edilmesini emreder.

2.6.1.Ermeni ve Latin Kiliseleri İlişkileri

Bu ilişkiler Haçlı Savaşlarından itibaren başlar. Kilikya Beyi Levon, kral olarak kutsanma niyetiyle Papa Kestinos'a ve Frederik'in oğlu, Almanya kralı VI. Henri'ye başvurarak yapmış olduğu hizmetleri ve kendilerinin vermiş oldukları sözleri hatırlatır. Cevap olarak Levon'a, episkopos Mozantio vasıtasıyla kartal armalı krallık sancağı yollanır ve aynı zamanda Ermeni Kilisesi'nin ayinini Latin ayinine uyarlamak için değişiklikler yapılması önerilir.

Kral Levon, ülkede barışı sağlamak niyetiyle, ikilik tohumları eken Latin din

¹¹² Ormanian, Church Of Armenian, s. 53.

¹¹³ Ormanian, Church Of Armenian, s. 64.

¹¹⁴ Ormanian, Church Of Armenian, s. 69.

adamlarını ülkeden kovmaya mecbur olur .

1243 yılı, Sis. Levon'un kızı Zapel'in yeni kocası kral Hetum ve katolikos Kostandin, kilise içi düzenlemeleri kontrol edebilmek amacıyla (Yunan ve Latinlerin kargaşasından uzak durmak için) konsey düzenleyerek 25 kural tespit ederler. Bu konseyde Papa'nın, son kutsamayı yağla yapma ricası da reddedilir.

1306 yılında Sis. Hetum'un yeğeni, kral IV. Levon, yeni katolikosun seçimi ve eski katolikos Grigor tarafından Yunan ve Latin unsurların kabul edilmesiyle ilgili yazıların tasdik edilmesi amacıyla konsey düzenler. Daha önce reddedilmiş olan katolikos II. Kostandin Pronagords, Hetum ve kral Levon'un katılımı ve baskılarıyla seçimi kazanır.

1316 yılında Papa Hovhanes'in emriyle Latin episkopos Barduğimeos, Latin doktriniyle ilgilenmek için Atırpatakan (günümüzde Güney Azerbaycan olarak anılan coğrafi bölge) dolaylarına gönderilir. Episkopos Hovhannes Kırnetsi de öğrencileriyle kendisine eşlik eder. Ermeni Kilisesi'ne bağlı olan halk ve kral Levon tarafından kendilerine baskı yapılır. Kovulanlar, Papa önünde Levon'u itham eder. Bundan dolayı Papa, söz vermiş olduğu miktarı Levon'a vermeyi reddederek, katolikos Hakob'a, Kırnetsi'ye baskı uygulamaması konusunda mektup yazar. Kırnetsi, Papa'nın emriyle Ermeniy'e de Dominikan rahiplik sistemi kurar. Katolikos, krallık hâkimiyeti sayesinde onları dizginlemeye çalışır. Katolikos, bu çalışmalara son vermesi ve kilisenin barışını yeniden tesis etmesi konusunda Papa'ya mektup yazar. Baba tarafından Latin olan kral, Latin ayinlerini kabul etmeleri konusunda halka baskı yapar ve bundan dolayı askerler tarafından öldürülür. Onun yerine geçen Gvidon da aynı yolu izlediğinden, o da öldürülür.

Patrik Poğos Adrianapolsetsi, Ana Kilise'de genel kurul düzenleyerek, Latin yanlısı Ermenileri tekrar Ermeni Kilisesi etrafında birleştirmeye çalışır. Patrik Poğos'u tüm Ermenilerden sorumlu görmek isteyen Osmanlı hükümeti de bu konunun taraftarıydı. Sonuç olarak, "Sevgi Daveti" anılan bir belge hazırlanarak toplantıda hazır bulunanlar tarafından imzalanır. Böylece, Ermeni Kilisesi belli tavizlerde bulunur: a. Takdis esnasında Levon'a ve Kağkedon'a

yönelik laneti okumamak, b. Hovhan Vorotnetsi, Grigor ve Movses Tatevatsilerin isimlerini, hiç değilse Konstandnupolis'te anmamak. Lakin patrik Poğos, Ermeni Kilisesi adetlerine karşın, son kutsama niyetiyle yağ kutsayıp, hastaların kutsanması için kiliselere yolladığında halk arasında isyan baş gösterir.

2.6.2. Teolojik Yönden Ermeni Kilisesi

Ermeni Kilisesi'nin bölünmesinin tarihsel aşamasını genel hatlarıyla belirterek, sıra bu bölünmenin teolojik yönlerini genel olarak açıklamaya, iki kilise arasındaki doktrinsel, ayinsel ve kuralsal-yönetimsel farklılıkları belirtmeye gelmiştir¹¹⁵.

Ermeni Kilisesi'nin bölünmesinin teolojik yönü farklı zamanlarda, farklı şekillerde ele alınmıştır. Nerses adında tanınmamış bir ruhani tarafından hazırlanıp, Papa XXII. Hovhannes döneminde basılan "Ermeni Kilisesi'nin 117 sapkınlığı" listesi özellikle tanınmıştır. Bu belgenin, günümüzde hiçbir belgesel veya teolojik önemi olmamasına rağmen, tartışmaların bazen ne raddeye ulaştığı konusunda çok iyi bir örnek teşkil etmektedir. 1341 yılında katolikos Mıkhitar tarafından düzenlenen Sis Konseyi, bu hakaretlere cevap vermek niyetiyle toplanmıştı.

Ermeni Kilisesi'nin bölünmesi sürecinde ortaya konulan temel teolojik sorunları aşağıdaki noktalarda belirtmek mümkündür:

- İlk 3 Evrensel Konseyler sonrasındaki Evrensel Konseylerin tanınması sorunu.
- Kağkedon'un Mesiholojik betimlemesinin kabul edilmesi sorunu.
- Ölümünden sonra hesap verme konusunda Latin betimlemesinin kabul edilmesi konusu.
- I. Vatikan Konseyi tarafından kabul edilen ve Papa'nın hatasızlığı konusundaki dogmanın kabul edilmesi sorunu.

Belirtilen tüm doktrinsel anlaşmazlıkların, biri haricinde, büyük oranda

¹¹⁵ Ormanian, **Church of Armenian**, s.97-105.

sorunların özüyle ilgili olmayan doktrinsel formülasyonlar olması ilginçtir. Bu yüzden de bu farklılıklar günümüzde ihtilaf yaratmamakta, iki taraf arasında temel dogmatik anlaşmazlık yaratmamaktadır. Halen tartışma konusu olan tek sorun, Papa'nın hatasız olma sorunudur. Lakin bu konunun özünde, hatasızlıktan öteye, batılı teologların bu konuyu kati monarşi sistemiyle yönetilen Roma Kilisesi'nin merkezi yönetim pratiğine uyarlama çabası yatmaktadır.

2.7.Ermeni Başpatrikliği

Aziz Grigorios ve Halefleri Hristiyanlığın kabul edildiği ilk yıllarda Erivan yakınlarında Ecmiadzin'de yerleşmişler ve Katilokosluk burada kurulmuştur. En yüksek dinsel yetkiye sahip olan Katilikosluk makamı 485'te Dvin'e taşınmıştır. 893 yılında Dvin şehrinin şiddetli bir depremle yıkılması sebebi ile Ktalikosluk Valarşapat'a daha sonrada Van Gölü içindeki Akdamar adasına devredilmiştir. 992 yılında Bagrati Hanedanının Başkenti olan Ani'ya getirilmiştir. Gürcü Kralı II. David 1124- 1126 tarihlerinde Ani'ya saldırması sonucunda Klikya'ya taşınan Katakolikosluk 1441'de Ecmiadzine dönünce Sis'te ikinci bir katakolislik ortaya çıkmıştır. Bu katakolislikte Beyrut yakınlarında ki Antilyas'a nakledilmiştir. Ermenilerin bu katakolislikler haricinde Fatih Sultan Mehmet döneminde İstanbul'da kurdukları Patriklik, Kudus Patrikliği ve 1895'e kadar devam eden Akdamar Patrikliği merkezleri olmuştur.¹¹⁶

Ayrıca Ermeni takviminde 425 yılına denk gelen 976 yılının sonlarında Allah Aziz Ermeni katolikosu Anania'yı kendi yanına çağırdı. Onun yerine herkesin fevkinde iyi bir zat olan muhterem Vahan, başta Ağuvan katolikası Hovannes olduğu halde büyük törenle katolikos olarak takdis edildi. Böylelikle Vahan, Arkina¹¹⁷ kasabasında bu tarihte Ermeni Krallarının Emir ve rızaları ile katolikosluk makamına çıkmışlardır.¹¹⁸

¹¹⁶ Ekram Sarıkçıoğlu, **Başlangıçdan Günümüze Dinler Tarihi** Fakülte Kitap evi, İstanbul 1983, s. 265.

¹¹⁷ Arkina, Ani şehrini arpaçayı kıyısında Şirak Eyaletine ait bir kasaba idi. Ermeni Katolikosları Bagratuni krallarının zamanında burada oturuyorlardı ve kabirleride burada bulunuyordu.

¹¹⁸ Urfalı Mteos, **Urfalı Mateos Vekaynamesi ve Papaz Grigoun Zeyli** (çev. Hrant D. Andreasyan) TTK. 3. Baskı, Ankara/2000, s.36-36

Yukarıda kısa şekilde anlattığımız Tüm Ermeniler Katolikosluğu, Ekümenik Ermeni Başpatrikliği'nin baş makamı ve Mukaddes Ermeni Apostolik Kilisesi'nin merkezi olan Surb Ecmiadsin'de bulunmaktadır.

Tüm Ermeniler Katolikos'u, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Milli-Ruhani Meclisi tarafından, Surb Ecmiadsin katedralinde, ömür boyu olmak üzere seçilmektedir. Katolikos, Surb Ecmiadsin ana manastırının başrahibi ve Ararat Başpatriklik Bölgesi'nin başıdır.

Episkoposlar Konseyi'ni, Yüksek Ruhani Meclis'i ve diğer toplantıları davet eden ve başkanlığını yapan, Tüm Ermeniler Katolikosu'dur. Yeni bölge önderliklerinin kurulması, var olanların kısımlara ayrılması veya feshedilmesi katolikosun emriyle gerçekleşir.

Surb Ecmiadsin Ana manastırı, Tüm Ermeniler Katolikosluğu'nun merkezidir. Manastır olduğundan dolayı, kendi bünyesinde yaşayan rahipleri vardır.

Manastır bünyesinde yaşayan rahiplerin arasında, her birinin manastırda kendine ait bir görevi olan episkoposlar, rahipler ve kilise görevlileri (sarkavag) vardır.

2.8.Ermeni Kilisesi İçin Kutsal Bölgeler

Ermenistan ve diasporadaki Ermeni Kilisesi bölgeleri (Ararat Başpatriklik Bölgesi) Ermeni Kilisesi günümüzde dört ruhani makama sahiptir:

-Baş Makam Kutsal Eçmiadsin'deki Tüm Ermeniler Katolikosluğu (Tüm Ermenilerin Başpatriği ve Katolikosu, Majesteleri Kutsal Kutsanımı, Pederler Pederi II. Garegin),

-Kilikya (Antilias) Katolikosluğu (Kilikya Katolikosluğu Yüksek Makamı, Majesteleri Kutsal Kutsanımı, Pederler Pederi I. Aram),

-Yerusağem Patrikliği, Patrik Başepiskopos Torgom Manukyan Hazretleri,

-Konstandnupolis Patrikliği, Patrik Başepiskopos II. Mesrop Mutaftyan.

-Baş Makam Kutsal Ecmiadsin Ermeni Katolikosluğu bölgeleri Bölge, sekiz kısma bölünmüştür,

- Ararat Başpatriklik Bölgesi
- Şirak Bölgesi
- Armavir Bölgesi
- Geğarkunik Bölgesi
- Sünik Bölgesi
- Gugark Bölgesi
- Arakadsotn Bölgesi
- Artsakh (Karabağ) Bölgesi¹¹⁹

¹¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Küçük; **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Berikan Yayınları, İstanbul/2010

III BÖLÜM

KARS VE ÇEVRESİ MANASTIRLARI

Kars ve Çevresi Manastırlarını incelerken bulmuş olduğum kaynaklara göre bu bölgede çok sayıda manastır ve kilise yer almaktadır. Ermeni sanat tarihçesi listesine göre Hazar’dan Akdeniz’e kadar olan kısımda 250 sanat harikası olan ve değişik zamanlarda yapılmış manastır vardır. Ve bunların 21 tanesi Erivan’dadır.¹²⁰

1890-1900’lü yıllar arasında Anadolu’da gezmiş olan seyyah ve iş adamı Lynch Koşhavank ve Anı arasında 120 temadan oluşan yapılardan bahseder. Ayrıca belirtmemiz gerekir ki Rus haritalarında Kızıl Kilise olarak bildiğimiz kilisenin etrafında komşu bir manastır da betimlenmiştir.¹²¹

935-936’dan itibaren Kars’a gelen ve Bizans zulmünden kaçan keşiş ve papazlar Hovhannesin önderliğinde Arşanurik’te¹²² Kamırça-Zor’u¹²³; Ortodoksların Şirak’ta Horomoç-Vank’’I; Gregoryanların yine Arşanurik’te Kapu-ta-Kor’u ve yine Şirak’ta Dpravank’ı¹²⁴; ayrıca Bagratlılara bağlı Sanahin kasabasında Sanahi ve Haghat Manastırlarında kurduğunu görüyoruz.¹²⁵

Ayrıca yüzey çalışması sebebi ile bölgede yapmış olduğum çalışmada bugün Anı’ya yaklaşık 4 kilometre kuzeydoğu istikametinde uzaklıkta yer alan Haç Deresi olarak adlandırılan mevkide yer alan ve halk arasında Çoban Kilise olarak isimlendirilmiş kiliseninde, bir manastır olduğunu yazıtlardan öğrenmiş bulunuyorum.

Anadolu Kültür Derneği, Wold Monuments Fund ve Norwegian İnstitute for Culturel Heritage Resarch derneklerinin ortaklaşa yaptığı Workshop çalışmasında

¹²⁰ Leon Arpee, **A History of Armenian Christinaity from The Beginning to Our Own Time** Newyork Armenian, Missionary Association of America, 1946, s 97

¹²¹ Lynch **Armenian Travel and Studies Vol 1**, s. 328

¹²² Arşanurik; bugünkü Kağızman deresi yatağı.

¹²³ Kamırça-zor;”Kamp”, “kam-ca-zor” olarak bilinen kamırca deresi adı manasına gelen bu manastırın Kağızmanın Kötek nahiyesinde ve Kars düzüne yakın köylerinden “kömürlü” adlı Türkmen köyünde bulunduğunu sanıyoruz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Kırzioğlu Kars Tarihi IV. Bölüm s. 284 no,156.

¹²⁴ Kağızman Eleşkert sınırına yakın dağ köyü “dırapenek” köyünde bu sebeple bu isimle anıldığı sanılır. Kırzioğlunun A.A.E yer alan s. 284 no.157 de bize konu ile ilgili bilgi veriyor. Dpravank ayrıca bazı kaynaklarda manastır okulu anlamına gelmektedir. Dpravank’ın Aşot zamanında Narecevan ve grigor Manastırları ile birlikte kurulduğuda bilinmektedir.

¹²⁵ Brosset, **Les Runies D’Ani Part II** C.Academia İmperiala Des Sciences St Petersburg/1861, s.29-30.

Çoban Kilise Karmirvank ismi ile nitelendirilmiştir (Bkz. Resim 1-2)¹²⁶.

Tüm kaynaklarda rastladığım ama tam olarak yerini tespit edemediğim Aziz Grigor Manastırının ise yerini tespit edememekle beraber halk arasında Resimli (şirli) kilise olarak geçen Tigran Honts Kilisesi olduğunu düşünmekteyim. Fahrettin Kırzioğlu Umumi Kars Tarihi ve genelde Fransızca yazılmış olan bir çok Ermeni ve Fransız kaynağı inlediğimizde yukarıda belirttiğim gibi bir çok manastır ve kilisenin bu bölgede olduğunu ve çoğunun büyük ölçüde yok olduğunu görüyoruz.

Tez konumda ise bu manastırlar içinde en çok bilinen ve de günümüze en iyi şekilde kalıntıları uzanan Bagnayr Manastırı, Horomos Manastırı, Hripsime Manastırı, Kztkong (Beş Kilise) Manastırı ve Kız Kalesi olarak bilinen Manastırı inceledim.¹²⁷

3.1. İlk Dönem Dini Mimari Yapıları

Kars ve çevresi Manastırlarının yanı sıra önemi yüksek olan ve bu yapıtlardan önce yapılmış bir çok dini mimari örneği vardır. Bunların en önemlisi ve günümüze kadar en iyi şekilde muhafaza olarak geleni Kars Katedrali olarak bilinen Aziz Apotres Katedralidir. Bunun yanı sıra Müren Katedrali, Anı Katedrali’de önem arz eden yapılarıdır.

Aziz Apotres Katedrali ; halk arasında 12 Havariler kilisesi olarak bilinir. Asoğık’e göre Anania’nın patrikliği dönemimde yapılan yapı dönemin en güzel mimarisidir (923-952). Yapı ve çevresi incelendiğinde 13. Yüzyılda binaya ek bölüm yapılmış olabileceği varsayılabilir. 1579 yılından itibaren Osmanlı Camisi haline gelen yapı 1877’ de Rusların Kars’ı ele geçirmesi ile dönemim en ünlü profösör sanatçı ve mimarları tarafından restore edlip apsisleri eklenmiştir.1879 yılında Baş Melek Mikail Katedrali ismi verilerek, Rus Kale Garnizonunun Askeri Katedrali olarak açılmıştır. Günümüzde ise camii olarak kullanılmaktadır (Bkz. Resim 3-4)¹²⁸.

¹²⁶ **Ani in Context Worksop** isimli 28 Aralık 2012 ve 5 Ocak 2013 tarihleri arasında yapılan bu çalışmada risk grupları değerlendirilmiş ve literatürlerimizde fazla geçmeyen dini mimari yapılarla iki adet kale yer almıştır.

¹²⁷ Manastırlarla ilgili olarak bkz. Hovannes MARZBANYAN; **Dini Mimariye Karşılaştırmalı Bir Bakış ve Onun İçinde Ermeni Mimarlığının Yeri(Ermenice)**,Marmara İstanbul-1970

¹²⁸ THIERRY J.M., **La Cathedrale Des Saints-Apotres De Kars**, Louvain, Paris, 1978.

Anı Katedrali, Fethiye Camii olarak bilinen yapı Alpaslan tarafından Anı'nın fethinden sonra camiye çevrilmiş ve ilk Cuma namazı burda kılınmıştır. Yapımına 939 yılında başlanan katedralin yapımı 1010 yılında tamamlanmıştır. Dönemin en önemli mimari Trdat usta tarafından yapılan Katedral sembolik olarak önemli bir yapıdır. 13 yüzyılda bir restore gördüğünü yazıtlarından anlıyoruz (Bkz. Resim 5).

Müren Katedrali, bazı kaynaklar Bizans kilisesi olarak gösterse de Ermeni Davit Saharuny tarafından 640'lı yıllarda yapılmıştır. Yazıtlarını incelediğimizde 7. ve 13. Yüzyıl izleri görmekteyiz (Bkz. Resim 6)¹²⁹.

Manastırlar tez konumuzu araştırırken yukarıda yazdığım gibi bir çok kaynak da farklı eserlerin resimlerine rastladım. Bunlar başlıcalarını aşağıda belirtmeden önce şuna değinmek isterim. Elimde mevcut kaynak olmadığı için bu yapılar hakkında fazla bilgi veremeyeceğim :

- Aziz Amenaprkich Katedrali ; Yukarı Şöregel bölgesinde olduğu düşünülen katedralin 897 yılında yapıldığı sanılmaktadır. Bugünkü Çetindurak köyünde muhtemelen yer alan katedral bu bölge Bagradlıların başkenti iken muhtemelen yapılmıştır (Bkz Resim 7)¹³⁰.

- Agrak Manastırı ; En erken dönem yapılan manastırın burası olma ihtimali yüksektir. Bugünkü Derinyöz köyünde yer alan manastırın muhtemel yapım tarihi 5. ve 7. yüzyıldır (Bkz. Resim 8)¹³¹.

- Garavank ; Kağızmanın Taşburun köyünde yer alan manastırın 3 binadan meydana gelmektedir. İlk yapılan binanın erken Hristiyanlık dönemi olan 5. yada 6. Yüzyıldan kalma bazilikadır. 7. Yüzyılda yapının ikinci kısmı olarak apsizli bir kilise eklenmiş bu kiliseninde yanına 10.-11. Yüzyıl izleri taşıyan merkezi planlı bir kilise

¹²⁹ **Another Genocide After The Genocide** Project By Samvel Karapetian , Yerevan İn Byurakn Publishing-House, 2015, syf 88-91. Bu kitap Ermeni Dini Mimari Yapıları ile ilgili bir çalışmadır içerisinde sadece kiliselere ait yaklaşık 100 yıl öce ve 1990'lı yıllarda çekilmiş resimler bulunmaktadır. Çok kısa olarakda resimleri çeken kişilerin adı, ve yapının yapılış tarihi ile günümüzdeki yeri belirtilmiştir.

¹³⁰ Karapetian, **Another Genocide After The Genocide**, 2015, syf 38-39

¹³¹ Karapetian, **Another Genocide After The Genocide**, syf 73

eklenmiştir (Bkz. Resim 9- 10)¹³².

- Aziz Sarkis Bazilikası, Muhtemelen en eski ermeni dini mimari yapısıdır. Üç nefli bir bazilikadır. 989- 1036 yılları arasında bir restore görmüştür. Depremlerde gördüğü zararlar bazilikanın yerinde bir kaç kalıntı kalmıştır (Bkz. Resim 11)¹³³.

3.2. Bagnayr Manastırı

Bagnayr Ermeni manastırının kalıntıları, Anı'dan 20 kilometre doğuda Kozluca Köyündedir. "Bagnayr" adı, "ateş sunaklarının mağarası" demektir. İşte bu sebeptendir ki burada daha önceden Zerdüştlere ait bir mabed olduğu düşünülmektedir.

Manastırın menşei ile ilgili tarihlere, ortaçağa ait edebi Ermeni kaynaklarında rastlanmaktadır. 11. yüzyıl tarihçilerinden Asoğik, manastırın, Vahram Pahravuni tarafından 989 yılında inşa ettirildiğini bize bildirir. Anili Samuel ve Simbat korniklerine baktığımızda ise 1010 yılına rastlamaktayız. Kaynaklara baktığımız da manastır kompleksinin Surp Astvacacin Kilisesi (Meryem Ana Kilisesi), Surp Yeneltukün Kilisesi (üçlü- Baba Oğul Kutsal Ruha Hitap edilmiş kilise.) ve bir şapelden oluştuğunu görmekteyiz (Bkz. Resim 12).

Pahlavunilerin üzerindeki etkisi 13. yüzyıla kadar devam eden manastır 1040 yılında çok önemli bir merkez olmuştur. Günümüze kadar ulaşan kitabelerden şapelin yapımının 1145 yılında olduğunu, bunundışındakilerden birinin 1200 yılına takabül ettiği, bir başka şapel yapısında 1223 veyahutta 1229 yılında inşaa edildiğini kaydetmiştir.

Günümüze en yakın kitabeler ise 13. yüzyılın ikinci yarısından kalmaktadır yazılmıştır, 13üncü yüzyılın ikinci yarısından kalma idi. Manastır, büyük ihtimalle bölgenin konar göçer Türklerin hakimiyetine girmesi ile terk edilmiştir . (Bkz. Resim 13).

¹³² Karapetian, **Another Genocide After The Genocide**, syf 132-133

¹³³ Balakyan Krikor, **Geçmişin Yorgun Tanıkları Ani Harebeleri**, Çev. Satenik Usta, Anahid Hazaryan, İstanbul, Paros, 2015, s. 160.

19. yüzyıla kadar nispeten gelen manastır daha sonra depremler ve doğa koşullarına daha fazla dayanamayarak yıkıma yüz tutmuştur (Bkz. Resim 14 - 15).

3.2.1.Ana Kompleks

J.M. Thierry'nin 1983 yılında yaptığı çalışmasında manastırı inceledikten sonra fotoğraflara ve çizimlere bakarak kilisenin planını çizmiştir. Aziz Astvatzin (Mesih İsanın Kutsal Annesi / Azize Meryem) olarak adlandırılan, Manastırın ana kilisesini Vahram Pahlavuninin oğlu Prens Smbat Pahlavuni tarafından kurulduğu sanılmaktadır¹³⁴.

Kilisenin duvarında yer alan en eski kitabe 1042 yılına aittir. Kilisede yer alan alın, içte ve dışta yuvarlak yarım daireli kemerlerle desteklenmiş bingilerin üzerinde olduğu bilinmektedir. Kiliseden günümüze kalan kısım ise tüm ana kompleksin sadece batı duvarına ait kısımlardan oluşmaktadır.

Kiliseye girişin, batı tarafında yer alan, “*jamatun*” olarak bilinen büyük bir dış holden yapıldığı bilinmektedir. Jamatunun, kare planlı olarak yapılan kiliseden büyük olduğu ve yapımında 12. yüzyılın son yıllarına rastladığı sanılmaktadır (1201 tarihli bir Kitabe mevcuttur). 1870'lere kadar sağlam bir şekilde geldiği düşünülen Jamatunun günümüzde çatı kısmı ve doğu cephesi ile kuzey cephesine bakan duvarları günümüze ulaşmıştır.

Jamatunun içine göz attığımızda dört bağımsız sütunla sekiz gömme sütunun dokuz bölmeye bölünmüş tavanı desteklendiğini görmekteyiz. Tavanın orta bölmesinin üzerinde piramit kesiti şeklinde, sarkıt silme ile oyulmuş ve tepesinde de göz pencere olduğu Ermeni tarihçiler tarafından kayıtlara alınmıştır. Bugün Erzurum Yakutiye Medresesi'nde yer alan taş tavanı incelediğimizde Ermeni tarihçilerin kayıt ettiği tavana benzer bir yapı olduğunu sanmaktayız. Ana kilise ile bu kilisenin güneydoğusunda yer alan ve bitişik iki küçük şapel varlığı da kaynaklarda yer almaktadır.

Ana kilisenin hemen yanındaki şapelin muhtemelen 11. yüzyılın ilk

¹³⁴ Thiery J.M., “A Propos De Quelques Monuments Chrétiens Du Vilayet De Kars III”. **Revue des Etudes Armeniennes**, 17:343-353.

çeyreğinden kaldığı sanılmaktadır. 19. yüzyılda, bölge halkının kilisenin hemen yanında yer alan bir şapelin içinde Aziz Grigor'un gömüldüğü iddia ettiği Ermeni Tarihçileri tarafından kayıtlara alınmıştır.

Ana kilisenin yanında yer alan ikinci şapelin, Azize adında bir kadının oğlu Grigor'un anısına yaptırdığını günümüze aktaran 1145 tarihli bir kitabeden bahsedilmektedir. Bu kitabe kilisenin, Selçuklular'ın yönetimi sırasında Ermeniye bölgesinde az sayıda yaptırılan kiliseden biri olduğunu gösterir. Bu durum Ermeni tarihçilerin Selçuklular hakkında yaptıkları bazı asılsız iddiaların çürütmesine sebep olur.

Manastıra ait eski fotoğraflar incelendiğinde, ana kilisenin güney cephesine ve şapellerin batı duvarlarıyla bütünlük arzeden ikinci bir jamatun olabileceği düşünmemize sebep olur. Bu jumatunda diğer iki şapel gibi tamamen yitip gitmiştir.

3.2.2 Altıgen Şapel

Ana kilisenin kuzeyinde yer alan ve manastırın yıpranmasından etkilenmemiş küçük bir altıgen şapel vardır. Duvarlarında, tahrip olmuş 1223 tarihine ait birde kitabesi mevcuttur. Ama kilisenin daha eski, olduğunu bilmekteyiz. Muhtemelen 9. yüzyılda, daha büyük bir olasılıkla da, 10. yüzyılın sonunda Anı'da Pahlavuniler tarafından inşaa edilen bir diğer şapel olan Aziz Krikor Abugamrents Şapeli'nin mimarisine benzemektedir.

Şapele yakın bir yerde taş yapı bulunmaktadır. Ermeni tarihçilerin 1870'lerde kesme taş kaplaması sökülmiş kubbeli kilise olarak anlattıkları yapının bu yapı olduğu sanılmaktadır. Bu şapel tarihçe kısmında bahsi edilen 13. yüzyıl şapellerinden biri de olabilir.¹³⁵

3.3. Hripsime Manastırı (Bakireler Manastırı)

“Bir tarafı sarp yamaçlarda (nerdeyse dümdüz) diğer tarafında ise surları anımsatan nehir yatağındaki kaya kütlesi üzerinde dereye bakan kısımda yanındaki

¹³⁵ Marzbanyan, **Dini Mimariye Karşılaştırmalı Bir Bakış ve Onun İçinde Ermeni Mimarlığının Yeri**, s. 108-113

binaların viran olmasına rağmen iki ayrı renklerdeki taşlardan yapılmış şapel tüm güzelliği ile duruyor” der Lynch (Bkz. Resim 16).

Küçük bir manastır olan Aziz Hripsime Manastırı, şehirden ayrı konmuş ve Arpaçay’ın kıyısında yer alan kayalıkların üzerine insaa edilmiştir. Ermeni krallığı tarafından katledilmiş Azize Hripsime ve 36 bakire rahibesine adanmıştır ve bu sebeplede rahibeler topluluğuna ev sahipliği yapmış olabileceği düşünülmektedir. Ermenilerin Hristiyanlığa giriş sürecinde bahsettiğimiz ve sırf İmparator Trdat ile evlenemeyi reddettiği için azize arkadaşları ile birlikte katledilen Hripsime adına yapılmıştır.

Kilise ile ilgili tarihi olay ise az öncede belittiğim gibi Rahibe Hripsime ile bağdaştırılabilir. Kral I. Gagik döneminde mukaddes makama dahi Der Haçik geldi ve ondokuz sene kaldı. Bundan sonar gelen Der Sarkis’de yirmidört sene kaldı ve Anı’daki Büyük Katedral’in yakınına bir yere St. Hrimsimyanç Şühade Makberasını yaptırdı. Katliama uğramış aziz rahibelerin kemiklerini büyük ayinlerle buraya defin etti ve o günü yortu ilan etti.¹³⁶

13. yüzyılda yapıldığını tahmin ettiğimiz kubbesi altı yarım daire ile taçlandırılmış bir şapel günümüze gelmiştir. Bu şapele üstü kapalı uzun tonuzlu bir merdivenle inildiği ve şapelin aşağı inen Arpaçay kıyısında bir yol olduğu vurgulanmıştır (Bkz. Resim 17-18). Buranın Manastır olduğunu vurgulayan Lynch Aziz Girigor adına buraya sığır tahsisi yapıldığını anlatan bir kitabeden bahseder.¹³⁷

Manastıra fazla uzakta olmayan ve sarp kayalıklar üzerinde yer alan Aziz Grikor Kilisesi’nin bir kitabesinde, Anı ve çevresindeki birçok yapıyı restore ettiren zengin tüccar Tigran Honents tarafından restore edilmiş, Bekhents adlı manastırdan söz eder. Ermeni tarihçiler bu Bekhents manastırı olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Küçük bir kilise olmasına rağmen, kilisenin mimari tasarımı oldukça

¹³⁶ Vardan Vardapat Cihan Tarihinin anlatıldığı **Türk Fuhatı Tarihi** İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi İstanbul 1937 sayı1-2 syf165 yer alan bu bilgide söz konusu olan yortu her yıl Hripsime yortusu olarak 31 Mayısda yapılmaktadır. Mezarların nakledildiği yer ise büyük ihtimalle konumu ve Büyük Katedrala yakınlığı düşünüldüğünde Hripsime Manastırıdır.

¹³⁷ Lynch **Armenian Travel and Studies Vol 1** Longmans London/1901, s. 328.

karışıktır. Dış cephesin tamamı, kilisenin dikey olarak kapladığı alanı vurgulamaya yönelik bir çalışma gibidir. Özellikle kilisenin üzerinde yer alan kubbenin üzerindeki çatı kısmı, mimarisi sebebi ile çok karmaşık bir yapıya sahiptir. Yarı kapalı bir şemsiye şeklinde olan huni çatılı birçok sivri tepeli başlık, en üstü zikzak biçimli olan kubbenin üst kısmı ile bütünlük gösterir. Kiberion¹³⁸ tarzı mimari yapının Ani'deki tek örneğidir Tabiki bu mimari tarzı bölgeye ait bir çalışmada olabilir ama bu yöreden doğmuş da olabilir¹³⁹. Khtzkonk manastırının geriye kalan kısmı olan Sarkis kubbesi ile benzerlik göstermektedir. Aralarındaki tek fark, ise Sarkis kilisesinin daha önceki bir tarihte yapılmış olmasıdır (11. Yüzyıl).

Texier'in çizimini yaptığı kilise ilk olarak Brossed'in kitabında aslına uygun olarak görünür bir şekilde yayınlanmıştır (Bkz. Resim 19).

Dış duvarları oyulma sureti ile yapılmış süslemeleri mevcuttur. Kilisenin taşlarında başta koyu kırmızı olmak üzere boya izleri halen görülmektedir. Taşa renk vermek için ince bir ustalık kullanılmıştır. Bu uygulama yapının çeşitli yerlerinde kullanılmıştır. Zikzak desen oluşturabilmek için açık ve koyu renk boyalar, taşlara doğrudan uygulanmıştır, alt çatının kubbe ile birleştiği yerdeki eşkenar dikdörtgen yerlerde olduğu gibi. Bazı noktalarda ise direk olarak oymalara uygulanmıştır, alnın tabanının etrafı ve sivri hunik şemsiye çatının tepeliğinin altında da görüldüğü gibi. Dış duvarda yer alan kör kemrde ince oyma işçiliğinde de süslemeler boya izi taşır.

Kilisenin içinde merkezdeki yuvarlak alanı çevreleyen 6 küçük apsis yer almaktadır. Kilisenin içinde, yer alan merkezdeki yuvarlak boşluğunun etrafını çevreleyen altı küçük apsisi, boşluğun tepesinde ise, üstü çatı ile kapatılmış uzun, silindirik bir kubbesi vardır. Bu kubbeye dört apsis vardır. Doğu apsisde pencerede vardır. Kilisenin içi çok sadedir ve fresk bulunmamaktadır. Kilisenin önünde ilk zamanlarda küçük bir sunağın varlığıda kayıtlarda yer almaktadır. Kilisenin güney cephesinde kilise ile duvarları birleşen küçük dikdörtgen, nef işlemeli yarım daire şeklinde altar apsis örnekli bir şapel bulunmaktadır.

¹³⁸ Kiborion; kubbenin dört adet kasnakla taşınan yüksek bir kasnakla yapılmasına verilen addır.

¹³⁹ Tuğlacı Pars. **Arpaçay ve Yöresi**, İstanbul, Pars Yayın. s.23.

Ermeni kilisesinde çok apsisli ve merkezi planlı kiliselere örnek çok olmasına rağmen bu kilise geç dönem için nadir görülme özelliği taşır. Burada dikkatimizi çeken özellik Türk kümbet türü mezarı etkisi taşıyor olup olamayacağıdır. Bagnayr Manastırı ile benzerlik gösterir fakat daha önceki dönemde yapılmış şapelinden de etkilenilmiş olabilir. Bu manastır kiliselerindeki ve mimari yapılar arasındaki benzerliklerin dini olgular dışında da mimarinin geliştiğinin bir örneği de sayılmaktadır.¹⁴⁰

3.4. Horomos Manastırı

Üzerinde çalışma yaptığım Kars ve Çevresi Ortaçağ Ermeni manastırları arasında Horomos en ünlü olanıdır. Tarihsel ve arkeolojik boyutu ile kayda değer bir yapıttır. Ancak az sayıda çalışma, bu yapıyla ilgili olarak tahsis edilmiştir. Bu manastır hakkında yapılan çalışmalar genellikle Fransızca olmakla beraber diğer manastırlar hakkında direk olarak hiçbir çalışma yapılmadığı düşünülünce bu az sayıdaki çalışma büyük önem arz etmektedir (Bkz. Resim 20).

Tarihsel bir önem taşıyan ve Ermeniler için çok kutsal olan bu manastır hakkında çeşitli rivayetler yer almaktadır. Ani'nin kuzeyinde Aheryan¹⁴¹ kenarında yer alan Horomos veya Ermeni tarihçilerin verdiği adla Khoshavank (Köşavank - Ghoshavank) Ermeni manastırı Yüksek Ermeni Platosu üzerindeki Şirakavana yakın bir bölgede bulunmaktadır. Yapılış tarihi 10. yüzyıla tarihlenen Horomos Manastırı, 14. yüzyıla kadar eklemeler yapılmış üç bölümden oluşan büyük bir yapı topluluğudur. Kraliyet ailesi bina ve kabristanı dışında dinî ve kültür merkezi olmuştur. Ermenice kaynaklar ise kuruluş tarihi ile ilgili 791 tarihini ileri sürmektedirler. Bu kompleksin yapılışının kesin tarihi hakkındaki ilk bilgiyi Mxit'ar 931 yılı olarak verir. Ani'li Samuel Ani Kirakos Ganjakets ise bu tarihi 936 olarak kaydeder. Manastırın kuruluşu hakkında da bir çok bilgi yer almaktadır. Bunlardan biri Taronlu Stefanos Asoğik tarafından anlatılan, Peder Hovhannes tarafından kurulduğunu belirten yoksul ve gezginler için bir dinlenme yeri olduğudur . Müverrih Stephanos Asogik'e göre yapıldıktan

¹⁴⁰ Marzbanyan, **Dini Mimariye Karşılaştırmalı Bir Bakış ve Onun İçinde Ermeni Mimarlığının Yeri**, s. 181-183, ayrıca bkz. Brosset, **Ruines D' Ani**, (petesbourg-1860)

¹⁴¹ Arpaçay nehri.

sonra Ani Bagratuni Krallığı'nın en önemli dini ve kültürel merkezlerinden biri olan Horomos Manastırı Ermeniye'de monastik uyanış¹⁴² dönemi olarakda bilinen Kral I. Abas'ın hükümdarlığı döneminde (943-953) yaptırılmıştır. Ayrıca manastırın bir kervan güzergahı üzerinde yapılmış olduğunu da Asogik işaret etmektedir.

Manastır ile ilgili esas anlatım ise şudur; Aşot öldükten sonra yerine kardeşi Abas geçerek babasının ölümünü muteakip Gürcistana giderek orada evlenip geri dönüp bütün memleket üzerinde yirmi dokuz sene saltanat sürdü (922). Bu dönemde bir çok rahiple¹⁴³ Ermenistan'a gelerek manastırlar ve kiliseler inşaa ettiler.

İşte Şirak'da kurulan Horomos Manastırı'nda adını Bizans İmparatorluğu'ndan (Horom=Romain, I Emrpire Romaine, Roma İmparatorluğu) uzaklaştırılan keşişler kurdu. Ticaret yerlerine yakın bir yerde kurulan Khoşavank adıda verilen bu manastırın aslın da iki ayrı manastırdan oluşmuş bir kompleks olduğunda düşünen tarihçiler vardır.

Manastırın kurucusu olan Hovhannes hayatını hayır işlerine adanmış biriydi. Hovhannes yoksular çıplak kalmasın diye kendi üzerindeki giysileri çıkarıp onlara veriyordu. Hovhannesin bu güzel davranış örneğini izleyen Horomos Mnastırı keşişleride o bölgeden geçen yolculara manastırı bir barınak bir ev olarak sunuyorlar ve bütün misafirlerini kendi evlerindeymiş gibi hissettirmeye çalışıyorlardı¹⁴⁴. Dpravank dahil, Sanahindeki St. Asvazziz kilisesi dahi bunlara atıf olunur.

Azeri Emir Ebul Hayca tarafından 982 yılında ağır tahrife uğrayan manastır Kral 1. Gagik döneminde Anıdaki Altıgen Şapelin yapımından sonar restore edilip

¹⁴² Ortaçağın erken dönemlerinde Mısırdan hierogrif edebiyatı işle gelmiş ruhbanlık ve keşişliğe yeni bir yaklaşım getiren yaklaşım. Bu yaklaşım sayesinde manastırlar dini ve politik konularda yaptırım gücüne sahip oldu. 5. Yüzyılda yayılan bu görüş Ermeniler arasında 10. Yüzyılda etkili olmuştur. Bunun sebebi ise Ermeni Kilisesinin tam bağımsızlığını geç yakalamasıdır

¹⁴³ Bu rahipler Ermeni idiler ve kalketon konsilinin mükeranıtını kabul etmemişlerdir. Bu nedenle Kalketon konsilinin zulmünden kaçmışlardır.

¹⁴⁴ Asolik de Taron Histoire Universelle par Etienne Traduite de I Armenien et Annotee Par Frederic Macler Dexueme Parlie 43-44 Paris/1867 S. 30

St. Krikor kilisesini kurdu.(1019).¹⁴⁵ I. Gagik'in oğlu Hovhannes-Smpat ise 1035'te kiliseye Jumatun¹⁴⁶ salonu eklemiştir¹⁴⁷. Zati 1020-1038 tarihleri arasında manastırda bir çok düzenleme olmuştur (Bkz. Resim 21).¹⁴⁸

Sonunda bir çeşit Saint- Denis'si haline gelen manastır kralların kabri olarak kullanılmıştır. Bundaki amaç ise Kralların Hormosun gölgesinde dinlenerek ebedi huzura ermesi idi. Günümüzde burada iki ayrı kalıntı ve Kral Aşot Şapeli bulunmaktadır (Bkz. Resim 22-23).¹⁴⁹

Hayırsever bir Kral olarak halkın övgüsünü kazanmış III. Aşot bir çok kilise, manastır ve evler yaptırmıştı Karısı Kraliçe Khosrovanoisch'de kocası gibi çömert ve hayır sever biri oldu. Topraklarında Sanain ve Haghat Manastırlarının kurucusu olduklarını daha önce de belirtmiştik. İşte bundan dolayı Horomos yakınlarında bir şapele gömüldüler.¹⁵⁰

.Manastır kral II. Gagik (1042-1045) döneminde önem kazanır ve eklentiler yapılır. Kral sanat ve mimariye önem veren bir kral olduğu için manastıra çok özen göstermiştir. Tarihçi Mxit'ar Anı'nın Seçuklu hakimiyetine girdiği dönemden sonrası hakkında 1170'li yıllara kadar terk edildiğinin muhtemel olduğunu söyler.

Daha sonraki yıllarda bir Ermeni Hanedan Sülalesi olan Spalasar Zak'arë idaresine geçti manastır. Bu dönemde manastır refah düzeyini yükseltti ve çevredeki Moğol istalisından fazla etkilenmedi Bu dönemde Tatarlar tarafından yapılan bir işgalden bahsedilir ve bunu takiben alınan bağışlarla restorasyon yapıldığı yazılır.

Mxitar'a göre 1250'lerde başlayan onarım çalışmaları aralıksız olarak sürmüştür. Anıda adına bir kilise yaptıran bir manastırı restore eden zengin

¹⁴⁵ Michail Camich **History of –Armenia Vol II** jovaness Avdall , Bishop's College Press Calcutta/1827 adlı eserde Gagik dönemi dini olayları ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır.

¹⁴⁶ Jumatun; Ermeni dini mimari terimidir. Büyük giriş holü anlamına gelir

¹⁴⁷ Asolik de Taron Histoire Universelle par Etienne Traduite de l' Armenien et Annotee Par Frederic Macler Dexuime Parlie 43-44 Paris/1867 S. 51-52

¹⁴⁸ Redgate **The Armenians**, s.216

¹⁴⁹ Frederic Macler **Anciennes Eglises D'Armenie**, Paris, ArtzakankParisi,1923, s. 48

¹⁵⁰ Morgan Jacques, **The History of The Armenian People**, Boston Hairenik Press, 1918, s. 164-167

tüccar Tigranes Honenc bu manastır için de büyük bağışlarda da bulunmuştur. Hatta 1336 yılında, Prens Vahram zakaride ve komutanlarıda manastır için önemli bağışlar yaptı.

Manastır hakkında bilgi veren Ermeni tarihçiler Selçuklu ve Tatar dönemlerini kötülerke Osmanlı dönemi hakkında tam tersi bilgiler vermektedirler. Horomos Manastırında 1336 tarihli yazıttan sonra başka bir ortaçağ kaydı bulunmamaktadır. Eldeki mevcut bilgiler göz önüne alındığında o tarihten 17. yüzyıla kadar, manastırın tarihi hakkında bir şey bilinmemektedir. Bu zaman zarfında manastırın terk edilmiş olması mümkündür. Osmanlı Fethi sonrasında barış ve huzur geldiğini ve manastırın tekrar restore edilmeye başladığını 1750'li yıllarda duvar ve çan kulesi yapılmış olduğunu bildirirler. Bazı Ermeni kaynakları direk olarak Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dan bahseder ve Horomosu yıkılmaktan kurtardığını belirtir. Eçmidziyan'da¹⁵¹ yaşanan huzursuzluk sonrası 180 ve 1807 yılları arasında keşişler kaçarak buraya yerleşmişlerdir. 1860 'lı yıllarda Horomosu ziyaret eden gezgin John Ussher, manastırın harap durumu ile ona bekçilik yapan tek bir keşişi, not almıştır. 1852-1880 yılları arasında daha başka yenilenmeler ve restorasyonlarda yapılmıştır.

Kars'ın 93 harbi sonrası işgalinde manastır yeniden restore edilmiş ve etrafına bir köy kurulmuştur. Bu tarihten itibaren 1920 yılına kadar manastır ibadete açık kalmıştır. 1180 tarihli bir tarihi metin, Horomos Manastırından ünlü bir dini ve kültürel yer olarak bahsetmektedir. Horomos, Ani'yi 13. yüzyılda Mkhargrdzeli hanedanı adına yöneten feodal aileler için önemli bir mezarlık olmuştur. Manastırın büyük kütüphanesi ve etkin hatt odası ("scriptorium") vardı, ve Ani ile kuzey Ermenistan başpiskoposlarının burada ikamet ettiği sanılır. Bu manastırda çok ünlü el yazmaları yazılmıştır. Bunlardan "Bagnayrın Kutsal Kitabı" en önemlisidir. Ayrıca kaynaklara göre manastırın duvarlarında 50 adet kitabe bulunmaktadır. Gotik mimarinin temel öğelerinden biride bu manastır sayılmaktadır.

¹⁵¹ Ermenistan'da yer alan ve Erivanın 20 Km. batısında ki tarihi Ermeni şehri.

3.4.1.Surp Yahya Kilisesi ve Jamatunu

Manastır iki ayrı grup yapıdan oluşur. Manastırın ana bölümü Arpaçay’a bakan uçurumların kenarında, yarımadaının en yüksek bölgesinde takviyeli duvarlarla çevrilmiş bir alanın içindedir. Ana kompleksin altında ve kuzeyindeyse bir yükseltinin üstüne sıralanmış ve nehrin kurumuş kıvrımıyla çevrilmiş üç kilise vardır¹⁵².

Manastıra yakın başka kalıntılar da vardır. Yaklaşık 500 m kuzeye doğru, Ani’ye giden yol üzerinde, manastırı yukarıdan seyreden ve “zafer takı” olarak bilinen bir yapı vardır. Manastırın 2 km kuzeyindeyse asıl adı bilinmeyen ayrı kalmış bir kilise vardır. Bugün, yakındaki köyden ismini alarak Taylar Kilisesi olarak bilinir ve muhtemelen 10uncu yüzyılda inşa edilmiştir.

İlk grup, manastırın en önemli kilisesi olan ve jamatunu yani dış holü, Horomos’un en önemli yapısı olan Aziz Yahya Kilisesi’nin etrafında toplanmıştır. “The house of the relics” olarak bilinen ikinci grup, ilkinin güneyinde kalır. Önceden jamatunun önünden kapalı alanın girişinin etrafını bir dış avluya çeviren duvar geçermiş. Bu dış avlunun içinde misafirler için bir han olduğu düşünülen bir bina ve kapalı alanın güney ucunda ise keşişlerin kullandıkları bir sıra hücre var olduğu bilinmektedir.

Jumatunun batı kapısı üzerinde yer alan bir yaztta “*Ermeni devrinin 487nci yılında (1038) ben, Gagik Şahensah’ın oğlu Hovhannes Şahensah, Kulp’taki meyve bahçelerimi Horomos’ta jamatunuyla birlikte inşa ettirdiğim Surb Hovhannes Kilisesi’ne bağışladım. Ve de Petros Efendinin Patrikliği ve Peder Hovhannes’in piskoposluğu sürdükçe, gümrük resminden muaf senelik yüz yük tuz bahşediyorum. Eğer ki bizden sonra biri bu hükme ve benim bağışıma muhalif olursa, Tanrı önünde benim günahlarımdan sorumlu olacak ve yaşamında ve ölümünde Nikea’da (İznik) toplanan 318 patrik tarafından lanetlenenecektir. Ve bu hükme uyanlar İsa tarafından kutsanacaktır.*” diye yazmaktadır.

¹⁵² Thierry, *Le Covent Armenien D’Horomos*, s.8-9.

Bu yazıtta bahsedilen Hovhannes, 1020 ile 1042 yılları arasında Ani'ye hükmetmiş Kral Hovhannes-Smbat'tır. Manastırın ana kilisesi, Aziz Yahya Kilisesi, kubbeli hollü dikdörtgen tipindeydi. Yarım daire şeklindeki kubbenin bingilerle desteklenmiş silindirik alnı ve koni şeklinde dış çatısı vardı. İçi çok sadeydi, ancak muhtemelen 13üncü yüzyıldan kalma resim kalıntıları vardı. Daha eski kiliselerde bulunan bir özellik olarak, apsiste iki penceresi vardı. Kuzey, güney ve doğu yüzlerindeki kama şekilli dış nişler, kilisenin ilk tasarısının daha sonraki eklemelerden etkilenmeyecek bağımsız bir yapı olduğunu göstermektedir. Bu nişlerin batı yüzünde eksik olmaları ve batı kapısının sadeliği, jamatun eklemesinin baştan düşünüldüğü kanaatini uyandırmaktadır (Bkz. Resim 24)¹⁵³.

3.4.2.Ruzukan Kabri

Günümüze ulaşmayan bir yazıt, Hatlu Hatun'un 1215'te bu şapeli ebeveynleri, özellikle de annesi Ruzukan, ve de ailesinin diğer bireylerinin mezarları için yaptırdığını kaydetmiştir. Kabir, Aziz Yahya kilisesinin güney duvarına, iki katlı inşa edilmiştir¹⁵⁴.

Zeminkatında bir mahzen (kriptos) vardır. Bu, batı ucu açık, koridor gibi, kare şeklinde bir odadır ve sekizgen biçiminde düz bir tavanla örtülüdür. Bu odanın doğu ucunda dörtlü sıra oluşturan etkileyici biçimde süslenmiş mezar taşları (khatchkar) vardır. Bu mezar taşlarının önündeki zemin, ilk başta geri kalan yerden yüksektir. Güney duvarındaysa bir zamanlar, Ruzukan'ın mezarının olduğunun söylendiği bir lahit olduğu bu bölge hakkında çalışanlar tarafından bildirilmektedir¹⁵⁵.

3.4.3.Ani'li Hatun Şapeli

Ruzukan Kabrinin güney duvarına dayalı şapelin kısım kısım kalıntıları vardır. Ani'li Hatun şapeli olarak bilinen bu yapı 13üncü yüzyılın ikinci yarısında yapılmıştır ve yaptırınının adını almıştır. Beşik kemerli çatısı, tek orta

¹⁵³ Lynch, *Armenian Travel and Studies Vol. 1*. s. 387.

¹⁵⁴ Thierry, *Le Covvent Armenien D'Horomos*, s. 49.

¹⁵⁵ Thierry, *Le Covvent Armenien D'Horomos*, s. 51.

sahin olan bir şapelmiş. İçine hem batı hem de güney kapılarından girildiği bilinmektedir. Güney kapısı, bugün tamamen yıkık başka bir binaya açılır. Bu yıkık binanın da Ruzukan kabrinde olduğu gibi batı ucu açık olan yapını bu kısmının da bir türbe olmuş olabileceğini ileri sürülür¹⁵⁶.

3.4.4.Vaçe Kabri

Gruptaki en eski yapı Vaçe Kabri'dir. Prens Vaçe Vakutyanyan, yaklaşık 1213 ile 1232 yılları arasında Anı valisiydi ve bu türbe 1229 yılında yaptırılmıştır.

Her iç duvarı körkemer dizisi ile üç bölmeye ayrılmıştır ve kare planlıdır. Çatısı hakkında bugün pek bilgimiz olmasa da Ermeni tarihçiler büyük olasılıkla Bagnayr jamatununun orta tonozu ile 1310'da inşa edilmiş Erzurum Yakutiye medresesinin orta kamarasına benzemekte olduğunu söylerler. Türbenin dış kuzey duvarında başka bir binanın izlerinin görüldüğünü de kaydetmişlerdir¹⁵⁷.

3.4.5.Aruits Jamatunu

Grubun en büyük binası, "Aruits Jamatunu" ya da diğer adıyla "Meclis holü" (Hall of the Synod) dür. Planı hemen hemen karedir, içi ise dokuz bölmeye ayrılmıştır. Dört kolon ve sekiz gömme sütun üzerine hafiften sivri kemerler oturtulmuştur. Orta bölmenin petek bindirmeli tonozu vardır. Öbür bölmelerinse Manuçehr Camii'ndekilere benzer tavanları vardır¹⁵⁸.

3.4.6.Aruits Türbesi

Grubun üçüncü binasının diğer ikisine giriş vermek için yapıldığı bilinmektedir. Aruits Türbesi olarak bilinir ve bir yazıta göre 1277'de inşa edilmiştir.

Mimari açıdan, manastırdaki diğer binalardan ve (Havariler Kilisesi'nin holü müstesna) Anı'da günümüze gelebilen yapılardan esaslı farklılıklar gösterir. Çatısı, duvarlardan dik açıyla çıkıp odanın tepesinde, ortada kesişen koştut kemer

¹⁵⁶ Thiery, *Le Covvent Armenien D'Horomos*, s. 57.

¹⁵⁷ Thiery, *Le Covvent Armenien D'Horomos*, s. 59-61.

¹⁵⁸ Thiery, *Le Covvent Armenien D'Horomos*, s. 64-65

çiftleriyle desteklenir¹⁵⁹.

3.4.7. Surp Minas ve Surp Kevorks Kiliseleri

Bu iki kilise, tasarım bakımından hemen hemen aynıdır ve bayağı fabrika sürümüne benzer halleri vardır. Mimari açıdan, ikisi de dikdörtgen şeklinde “kubbeli hol” tipi kilisedir.

Aziz Minas kilisesinin yapım tarihi bilinmemektedir, ancak manastıra meyva bahçesinin bağışını kaydeden 986 tarihli bir yazıt vardır. Kubbe ve alnın çoğu, belki de bir depremten dolayı çökmüştür. Aziz Kevork kilisesi Aziz Minas kilisesinden biraz daha büyüktür. Yine, kubbe ve alnın büyük kısmı çökmüştür. Bir yazıt, onu, Ani’yi 989-1120 yılları arasında yöneten Kral Gagik’in yaptırdığını söyler ve yazıtın verdiği fikir, bu yapının Gagik’in ölümünden sonra tamamlandığıdır.¹⁶⁰

3.4.8. Kral Aşot’un Şapeli ve Mezarı

Aziz Kevork kilisesinin doğusunda; küçük, tek orta sahınlı, beşik tonozlu, yarım çember apsisli bir şapelin kalıntısı vardır. Yalnızca kuzey ve doğu duvarları ayakta.

Yapıtın üzerinde “Aşot T’agavor” (Kral Aşot) yazısını içeren büyük bir abide olduğunu kaydeder Ermeni tarihçiler. Bunun, 953-977 yılları arasında hükmetmiş Kral III. Aşot’un mezarı olduğu düşünülür. Doğu tarafındaki yüksek taş blok, belki de bir khatchkarın tabanıydı. Bu mezarın doğusunda, Aşot’un eşi Hosrovannuş’un olduğu düşünülen bir başka mezar var olduğunu da Ermeniler tarihçiler kaydetmesine rağmen bugün bunlarla ilgili kalıntı var olmamaktadır (Bkz. Resim 25)¹⁶¹.

¹⁵⁹ Thiery, *Le Covvent Armenien D’Horomos*, s. 66-67

¹⁶⁰ Thiery, *Le Covvent Armenien D’Horomos*, s. 72-74

¹⁶¹ Lynch, *Armenian Travel and Studies Vol. 1*. s. 388.

3.4.9.Zafer Takı

Ani yolunun yanında, manastıra bakan ve merak uyandırıcı, eşsiz bir yapının kalıntıları vardır. Bu, “Zafer Takı” olarak bilinir. Bu, kemerle birleştirilmiş iki adet irice dikdörtgen payanda şeklinde ikiz kuleden ibarettir.(Resim26).

Kuleler, kemeraltı yolundan da yüksek bir düzeye devam eden yapılardan oluşmuştur. İkisinin de doruğunda birer küçük kubbeli şapel var olduğu eski çizimlerden görülmektedir. Şapele ve kemeraltı yolundaki geçide çıkan merdivenlere ulaşımı, iki kulenin de dibindeki kapılar sağladığı tahmin edilen kulelerden birinin üzerindeki yazıt, 1102 yılına aittir, yani takı bir olasılıkla Bagrati devrinde inşa edilmiştir.¹⁶² Bugün çok az kalıntı kalmıştır bu Takı’dan (Resim 27).¹⁶³

3.5. Khtzkonk Manastırı (Digor Beş Kilise)

Türkçe “Beşkilise” olarak bilinen bu manastır, Ani’nin yaklaşık 25 km güneybatısında, eski adıyla Tekor olarak bilinen Digor ilçe merkezine yakın vadinin içinde üç kaya çıkıntısı üzerine kuruludur. Manastırın toplamda, hepsi kubbeli ve özenle kesme taştan yapılmış beş kilisesi vardı. Bunlar: Surp Karapet, Surp Astvatsatzin (Meryem Ana), Surp Stefanos, Surp Krikor ve Surp Sarkis Kiliseleri’dir. Günümüzde sadece 1033 yılında yapıldığı söylenen Surp Sarkis Kilisesi kalmıştır (Resim 28).

Beş kilise olarak bilinen bu kiliselerin, manastıra dönüştükleri dönemi anlatan tarihe ışık tutan herhangi bir kaynak yazıt ve tarih yoktur. Manastırın, 13. yüzyılda Moğol istilas esnasında mecburi olarak terk edildiği tespit edilmiştir.

Lakin yapmış olduğum araştırmalara göre M.S. 859 Şampad’ın oğlu Aşod Halife Muhtedi Billah tarafından, prensler prensi ünvanı ile Ermenistan’a Vali tayin edildi. 853 ‘de ise Ermenistan’ın Ruhani Reisi Kevork Gatogigos Pakraduniler¹⁶⁴

¹⁶² Thierry Le Covvent Armenien D’Horomos, s. 86

¹⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. J.M. Thierry, **Le Couvent D’ Armenien Horomos**, Louvain Paris, 1980; Ayrıntılı bilgi için bkz. Hovannes Marzbanyan, “**Dini Mimariye Karşılaştırmalı Bir Bakış ve Onun İçinde Ermeni Mimarlığının Yeri**” 1970 Marmara Yayın Evi, s. 139-151

¹⁶⁴ Ayrıca Dabağyanın belirttiği üzere Pakraduniler hakkında “**Pakraduniler veya Ermeni-Yahudi Ümmeti**” isimli Prof. Dr. Abraham Galantini’nin kitabına baktığımızda karşımıza Ermeni Yahudi karışımı bir ırk çıkar.

tarafından rüşvetle ele geçirildiği ve halifenin onayını alıp Aşod Pakraduniyi I. Aşod olarak Ermenistan Kralı Tayin etmiştir.¹⁶⁵

Yukarıda bahsettiğimiz bu tarihi olayı birçok Ermeni tarihçisi talihsiz bir olay olarak görmektedir. Bu vakadan sonra Pakaradlar veya Pakraduniler lakabıyla M.S. 1045'e kadar Ermenistanda saltanat sürdüler.

Pakraduni dönemi diye geçen bu dönem de bizi alakalandıran mevzu Ermeni Kilisesinin en verimli dönemi olmasıdır. Gerçekten de, bugün kü Ermenistan'da ayakta kalan kiliselerinin çoğu bu döneme aittir. Pakraduni Kralları, varlıklı tüccarlar ve Nakhararlar¹⁶⁶ tarafından Anı'daki bir çok kilise inşasına maddi destek sağlanmıştır. Ve nihayetinde bazıları yukarıdada bahsettiğimiz gibi günümüze ulaşmıştır. Sevan Gölündeki Kiliseler, Kars, Arkina ve Anı'daki Katedraler, Marmuşan ve Khztkong Manastırları ile Kral Gagik incili bu döneme aittir.¹⁶⁷

Bu dönemin en önemli eserlerinden biri Beş Minyatür Kilise topluluğundan oluşan Khtzkong'dur (Resim 29-30)¹⁶⁸

1878 yılında, Kars bölgesinin Rus yönetimine geçmesi ile birlikte Beşkilise, tekrar Ermeni Kilisesi'ne devredilmiştir. Binalar restore edildikten sonra, manastır yeniden ibadete açılmıştır. Keşişler ve bölgeden gelecek hristiyan hacılar için yeni konaklama yerleri düzenlenip yapılmıştır. Bunlar, en büyük çıkıntının kenarına, aşağıdaki vadinin içindeki nehrin yanına ve de Aziz Sarkis Kilisesi'nin kuzeybatısına inşa edilmiştir. Aziz Sarkis kilisesi, 1989 depremiyle ağır hasar geçirmiştir. Binanın beton çekirdeği parçalanmıştır ve kilise şimdi büsbütün yıkılmak üzeredir (Bkz Resim 31).

¹⁶⁵ Levon Penos Dabağyan **Türkiye Ermenileri Tarihi** I.Q. Yayınları V. Baskı İstanbul/2000, s25

¹⁶⁶ Nakharar; Ermenistan yakın piyade birliklerine verilen ad. Büyük İskender dönemi Gümüş Kalkanlar Birliği Benzeri.

¹⁶⁷ Bournoutioan George A., **Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Trihine Kısa Bir Bakış** (Çev. Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağ), Aras Yayıncılık, İstanbul/2011, s.102

¹⁶⁸ Vahan M. Kurkjian **A History of Armenia Unionof America** Newyork/1958, s.431

3.5.1.Surp Karapet Kilisesi

Bu kilise Yahya Peygamber Kilisesi olarakta bilinir. Araştırmalara göre manastırdaki en eski kilisedir. Tahmini 7. yüzyıldan kalmadır (ama kubbenin üzerindeki şemsiye şekilli çatı bundan daha sonraki bir tarihten kalmıştır). Duvarlarındaki en eski yazıt 1001'dir ve Kral Gagik'in eşi, Ani Kraliçesi Katranide'den bahsettiğini Ermeni tarihçileri kaydeder.¹⁶⁹

3.5.2.Surb Astvatsatzin

Meryem Ana Kilisesi de olarak bilinen bu kilise, Yahya Peygamber Kilisesi'nin güneyinde kalır. Muhtemelen 10. yüzyıl eseridir. İçi, yarım daire apsisli, kubbeyle kapanmış kareden fazla bir şey değildir. Yahya Peygamber Kilisesi ile bunun arasına inşa edilmiş bir holün kalıntıları var olduğu bilinir. Bugün bu kilisenin kalıntıları bile yoktur.

3.5.3.Surp Stefanos Nakhavka Kilisesi

Yahya Peygamber Kilisesi'nin karşısındaki ayrı bir kayada inşa edilmiş ve muhtemelen 10. yüzyıl yapısıdır. Dıştan dikdörtgen, içten iki yan şapel ve yarım daire apsisiyle haç şeklinde olduğu bilinmektedir. Girişi, saklı ve bulması zor olan güney cephesinde olan kilisenin etrafı, korunmamış khatchkarların kaideleri ile çevrili olduğunda kaydedilmiştir. Etrafında 1208 tarihli Keçror (Geçivan – Tunçkaya) kuşatmasında ölenlerin mezarları olduğu söylenir. Temelinin sadece bir kısmı kalmıştır.

3.5.4.Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi

Bu yapı, diğerlerinden daha doğuda kalır. Bu da muhtemelen diğer yapılar gibi 10. veyahut 11. yüzyıl yapısıdır. Küçük zemin planına oranla yüksek olan yapı ve etrafındaki duvarla çevrili alanda mezarların içine yerleştirilmiş 1031 tarihiyle belirtilmiş birde khatchkar olduğu sanılmaktadır. Bu kilise bugün

¹⁶⁹ Kraliçe Katranide Anı'da ki Büyük Katedral'in yapımını tamamlayarak tarihe adını yazdırmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Thierry, **Le Couvent D' Armenien Horomos**.

tamamen yıkılmıştır ve bu kilisenin üstündeki yamaçlardaki Ortaçağ mezarları tahrip olmuştur.

3.5.5.Aziz Sarkis Kilisesi

“Tanrı adına, ben, Grigor’un oğlu Davit, Zakarya’nın generali, 1214 yılında kutsal Khtzkonk manastırının ihtişamını görmüşüm... ve varlığımdaki Vahanardzeş köyünün yarısını, kendim ve velilerim için anıt olarak Aziz Sarkis Kilisesi’ne bağışladım. Bundan dolayı, ben, baş rahip Hovhannes ve diğer kardeşlerimiz, her sene, şaşmaksızın, David, Hakob, Poğos ve Petros’un yortularında ve Kutsal Şoğakat’ta, bütün kiliselerde ayin düzenlememi mukadder kıldık. Bu anıta karşı çıkan veya onu engellemek isteyen olursa, her ne kadar Tanrı’nın hamdini kazanmışsa dahi, lanetlensin.”¹⁷⁰

Beş kilise olarak bilinen, manastırın en büyük kilisesi olan Aziz Sarkis kilisesi aynı zamanda halen ayakta kalan mimari yapısıdır. Yapılış tarihinden veya menşeinden bahseden kitabeleri yoktur. Fakat 12. yüzyılda yaşamış Müverrih Anili Samuel’e göre Prens Sargisin emri ile 1025 yılında yapılmaya başlamıştır. Kilisenin duvarındaki en eski kitabe, 1033 yılına aittir. 1211 tarihli diğer bir kitabesinde ise Manastırın Müslüman yönetimine girdiğini ve bu yönetimden nasıl kurturduğunu anlatır.

Kilisenin mimari yapısı kubbeli ve dört apsisli, merkez planlıdır. Kilisenin dıştan görünümü daire biçimindedir. Kubbe, alttan desteklenmiş bir şekilde yapının üzerine oturtulmuştur. Kilisenin kubbesi köşeli bir şemsiye çatısı vardır. Kilisenin yapım tarihi eğer 1025 ise bu planla yapılmış en eski Ermeni kilisesi çatı örneğidir.

Kilisenin iç planında ise dört köşe bulunur ve her bir köşede iki katlı küçük odalar vardır. Bu odaların alt katları şapeldir. Kilisenin iç duvarlarında bulunan gizli ve kullanımı zor girişlerden üst kattaki odalara giriş yolu bulunmuştur. Bu da bu üst kattaki odalarda önemli ve değerli eşyaların olduğunu yada çatıya ulaşmak için bu yolların kullanıldığı ile alakalıdır.

¹⁷⁰ Kilisenin doğu tarafındaki yazıttan Türkçe alıntıdır.

Kilisenin içinde yer alan her apsisde bir küçük pencere yer almaktadır.İç kısımda bu pencelerin yer alması oldukça sıradışı bir görünüm yapar. Ayrıca apsilerin duvarlarına gömülmüş sütunların üzerine eklenen eğik kırmalar alınlık biçimlidir. Kolonlarla alınlık kısmı arasını ise tahtadan silindir katmanlara benzeyen tuhaf bir sütun pervazı bulunmaktadır. Pervazın üst kısmı iç cephenin tamamını örten boydan boya kaplı bir silme ile örtüşmektedir. Bu mimari dizayn ise Ermeni mimarisinin yabancı olduğu bir tarzdır.

Kilisenin dış duvarları, yapının tüm çevresini yirmi parçaya bölen zarif körkemerler ile çevrilidir. Kemerlerin arasında yer alan düz yüzeyler genelde büyük bir alana, açık ve derin bir şekilde oyulmuş karakterlerle yazılmış uzun yazıtlar ile kaplıdır.

Kilisenin kuzey duvarının yanında yapılmış bir kabirin ve bu kabirin üzerinde sanatsal özelliği yüksek bir hatçakarın varlığı da bilinir. Ayrıca kilise yazıtlarına göre bir abidenin varlığından da bahsedilir. Bu kilise yapılış tarihi ve özellikleri sebebiyle Ermeni mimarisinde farklı bir yer taşır.¹⁷¹

3.6. Kız Kalesi

Hakkında en az bilgi olan manastır burasıdır. Tam bir inziva yeridir. Ulaşılması çok güç kayalık bir bölgede kurulmuş ve etrafı surlarla kapatılmıştır. Muhtemelen Anıda en son terk edilen yer olarak bilinir.

Kız Kalesi olarak adlandırılan yapının Ermenice adı da buna denk gelmektedir. Halk arasında ise Genç Kızlar Manastırı olarak bilinir.

Aslında kayalıkların adının genç kız kayaları olduğuna dair de rivayetler vardır. Anı'yı ziyaret eden sanat tarihçisi ve arkeologların hepsi buranın planını çizmemiştir. Zira yapıya ait ne etraflı bir bilgiye ne de etraflı bir planına rastlanırmamaktadır. Sadece Strzgovski yapı 12. Yüzyıl vey a 13. Yüzyıl başına ait olabilir der.¹⁷² Yaptığım çalışmalarda buranın 13. Yüzyıl kilise mimari özelliklerini

¹⁷¹ Hovannes Marzbanyan, “Dini Mimariye Karşılaştırmalı Bir Bakış ve Onun İçinde Ermeni Mimarlığının Yeri” 1970 Marmara Yayın Evi, s. 108-113

¹⁷² Mustafa Gökalp, *Ani ve Koşavenkteki Hristiyanlık Eserleri*, Mezuniyet Tezi Tez Danışmanı

taşıdığını görmekteyim. Ayrıca Brosset bu manastırla ilgili bir çizim yapmıştır¹⁷³. (Bkz. Resim 32)

Manastıra gidebilmek için uçurumun etrafından dolanan engebeli bir yolu kullanmak gerekiyor. Arpaçay nehrine bakan ve bugün kullanılamayacak durumda olan yolun esas yol olduğu yönünde kanaatlar vardır. Zaten günümüzde burada sur kalıntıları ve bir girişe ait olabileceğini düşünebildiğimiz bir kapı kalıntısı vardır. Tepedeki kilisenin günümüzde tek bir kalıntı duvarı bulunmaktadır. Anıyı ziyaret eden ziyaretçiler uzaktan bakınca kilisenin tamamının ayakta görünmesini sağlayan duvar dışında bir kalıntı kalmamıştır. Ama kilisenin yıkıntıları hala buradadır. Muhtemelen bir manastıra bağlı olan bu kilise son kalıntıdır Ermeni tarihçileri bu kayalıkların karşı yamacında bir mezarlık olduğunu iddia etmişleridir. (Bkz. Resim 33-34)¹⁷⁴.

Kilisenin planı incelendiğinde ise dışardan bakıldığında dikdörtgen bir yapı olduğu belirgindir. İç planı ise dört yapraklı yonca şeklindedir; elime geçen ve buraya ait olduğunu tahmin ettiğim bir fotoğrafa göre binanın üstü kubbelidir (Bkz. Resim 35). Kilisenin dört bir köşesinde de iki katlı küçük şapellerin kalıntısı vardır. Kilisenin duvarları ve kalıntıları incelendiğinde bazı taşların daha önceden de kullanıldığı açık bir şekilde görülmektedir. Bu durumda şunun ispatı olabilir, burada daha yapılmış olan bir kilisenin varlığını işaret eder.¹⁷⁵

Prof. Dr. Semavi İyice İstanbul/1970, syf.33

¹⁷³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Strzgovski, **Die Baukunts und Der Armenier und Europa**.

¹⁷⁴ Basmadjian K.J., **Anı**, Paris, 1904 Albüm şekilli bir kitapçıktır.

¹⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Strzgovski, **Die Baukunts und Der Armenier und Europa**.

SONUÇ

Bu araştırmada Kars ili çevresi manastırları incelenerek alanında ilk olan bir çalışmaya imza atıldı. Çalışma neticesinde elde ettiğim sonuca göre, tarih öncesinden itibaren yerleşim merkezi olan Kars, İlkçağ ve Ortaçağ'da askeri ve ticari açıdan büyük öneme sahip olmuş, Bizans çağında Anadolu'nun Doğu Kilidi sayılmıştır. Ayrıca üzerinde durduğumuz Şirakavan ve Anı, Ortaçağ'da tarihi ipek ticaret yolu üzerinde yer alan dini, siyasi, askeri ve iktisadi açıdan önemli bir konuma sahip, tarihi şehirlerdir.

İncelediğimiz Manastırlardan bazıları faaliyetini 1920 yılına kadar sürdürdüğü için sürekli restore edilmiş ve düzenlilik arz ederek kendilerini korumuşlardır.

Bugün yapılan araştırmalar neticesinde şehirdeki mimari yapılara ve kitabelere bakarak çalışmada Ermeni adından bahsedilmiş ve Ermenilerin menşei sorgulandıktan sonra, Ermeni devleti olan Pakraduni Krallığı incelenmiş, Ermeni kilisesinin tarihi gelişimi eksiksiz anlatılmıştır. Son bölümde ise asıl konu olan manastırlara değinilmiştir. Fakat bu manastırlardan biri dışında inceleme ve çalışma yapılmadığı için sadece günümüze ulaşmış az sayıdaki kitabe ve eski seyyahlardan gelen kısıtlı bilgi kullanılmıştır.

Ortaçağın bu nadide eserleri istilalar, depremler ve ihmaller neticesinde bugün harap hale gelmiştir. Ne yazık ki bazıları tarihten tamamıyla silinmiştir. Günümüze kadar ulaşanlar ise sınır bölgesine çok yakında kaldığı için kaderine terkedilmiştir.

Birinci dereceden askeri bölgelerde yaptığımız çalışma neticesinde bu manastırların bazı bölümlerinin kurtarılabilceği kanısına varmış olup gerekli çalışmalar yapılması için Avrupa ile ortak hareket edilmesi kanaatine varmışızdır.

KAYNAKÇA

ASOGİK, (Stephanos Asogik De Daronetsi). *Historie Universelle par Etienne Asogik Taron* , (Çev. Dulaurier E,) Paris :Libraire de societe asiatique.

ASOGİK. *Historie Universelle Par Etienne Asolık Daronetsi (888-1004)*. (Çev. Frederic Macler). Paris :Imprimerie.

AKIN, Bingöl. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum.

Ani in Context Worksop (2014), Copright, Newyork:Copyright.

Another Genocide After The Genocide.(2015). Project By Samvel Karapetian , Yerevan İn Byurakn:Publishing-House.

ARPEE, Leon(1946). *A History of Armenian Christinaity from The Beginning to Our Own Time Armenian Missionary*. Newyork:Association of America.

ARSLAN, Ali Arslan. (2005). *Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazin Kilisesinde Stratejik Savaşlar*. İstanbul:Truva Yayınları.

BALAKYAN, Krikor. (2015). *Geçmişin Yorgun Tanıkları Ani Harebeleri*. (Çev. Satenik Usta, Anahid Hazaryan) İstanbul:Paros Yayıncılık

BASMADJIAN, K.J.. (1904). *Ani*, Paris.

BROSSET. (2003). *Gürcistan Tarihi*. (çev. Hrand D. Andreasyan Yayına Hazırlayan Erdoğan Merçil) Ankara:TTK. Yayınları

BROSSET. (1861). *Les Ruines D'Ani, Atlas General 45 Planches*. Petesborg :Commisionnaaires de I Academie İmperaile Des Sciennes.

BROSSET. (1860). *Les Ruines D'Ani Partie 1*. Petesborg :Commisionnaaires de I Academie İmperaile Des Sciennes.

BROSSET. (1861). *Les Ruines D'Ani Partie 2*. Petesborg :Commisionnaaires de I Academie İmperaile Des Sciennes.

BOURNOUTİON, George A.. (2011). *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Trihine Kısa Bir Bakış*. (Çev. Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağ). İstanbul:Aras Yayıncılık.

BOZKUŞ, Yıldız, D.. “Bir Başka Açıdan Ermenilerde Din”. *Ermeni Araştırmaları*. 14-15.

CENGİZ, Ercan, (2015). *XI. Ve XV. Yüzyıllar Arası Kars*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum

CHAMİC, Mikeal. (1827). *History of Armenia By Micheal Chamich Two Volume*. (çev. Jovannes Avdall). America:Calcutta.

CHALLEYE, F.. (1960). *Dinler Tarihi* (Çev. : Semih Tiryakioğlu). İstanbul:Varlık Yayınları.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan. (1994). *Urartu Tarihi*. Bornova:Ege Üni. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

DABAĞYAN, Levon Penos. (2001). *Türkiye Ermenileri Tarihi* İstanbul:I.Q. Yayınları.

EVLİYA ÇELEBİ. (1999). *Seyahatname Cilt 2*. (Neşr. Ed. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman , Yücel Dağlı). İstanbul:Yapı Kredi Yayınları.

GALANDE, Abraham. (1932). *Les Pacradounis Ou Une Secte Armeno-Juive*. İstanbul:Socite Anonyme De Paperite Et D'imprimerie.

GÖKALP, Mustafa. (1970) *Ani ve Koşavenkteki Hristiyanlık Eserleri*. Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi İstanbul.

GÜREL, Ahmet. (2009). *Türk Ermeni İlişkileri (Yabancı Belgeler Işığında) Dünü ve Bugünü*. İstanbul:Şen Ocak Yayınları.

GROUSSET, Rene. (2005). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin tarihi*. İstanbul: Aras Yayıncılık.

GÜNALTAY, Şemseddin. *Yakın Şark - II. Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Kırallıkları* Ankara:TTK.

GÜNALTAY, Şemseddin.(1951). *Yakın Şark IV - I. Bölüm, Perslerden Romalılara Kadar Selevkoslar, Nebatiler, Galatlar, Bitinya ve Bergama Kırallıkları*. Ankara:TTK.

GREGORY, Abul Farac. (1999). *Abul Farac Tarihi (Çev.Ömer Rıza Doğrul)*. Ankara:TTK

HONİĞMAN, E.. (1970). *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*. (Çev. F. Işıltan). İstanbul:İÜEF. Yayınları.

HASOL, Doğan. (2014). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul:YEM. Yayınevi.

KAFESOĞLU, İbrahim. (1953). “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti”, *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul.

KALAUSTAIN, S. Bishop. (1966). *Saints And Sacraments of The Armenian Church* Jerusalam:Copyright

Kars Kültür Envanteri 2009

KAŞGARLI, Mahmud. (2005). *Divanü Lugati't-Türk*, (Haz. S.Erdin - S.Tuğba Yurteser), İstanbul:Kabalıcı Yayınevi

KAYABALI, İsmail. (Nisan 1973) Cemender Arslanoğlu, “Kuzeydoğu Anadolu

İlçelerimizin Adları ve Anlamları”, *Türk Kültürü Dergisi*, 26:330.

KEROVPYAN, Keğam. (1968). *Mitolojik Ermeni Tarihi*, İstanbul:Aras Yayıncılık.

KHORENATS, Moses. (1934). *History of the Armenians* (Çev. THOMSON W.R.) London.

KIRZIOĞLU, Fahrettin. (1972). *Dede Korkut Oğuznameleri Işığında Karapapaklar*, Erzurum:Türk Ocağı Yayınevi.

KIRZIOĞLU, Fahrettin. (1982). *Kars-Arpaçay Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi*. Ankara

KIRZIOĞLU, Fahrettin.(1959). *Kars Tarihi*, I. İstanbul:İşıl Matbaası.

KOBRO, George. (1989). *Das Gebiet von Kars und Ardahan*, München:Naimenis-Varlag.

KÖYMEN, M.A.. (1993). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara:TTK.

KRAUTHEIMER, R. (1965). *Early Christian and Byzantine Architecture*.New:Yale University Press.

KÜÇÜK, Abdurrahman. (2010). *Ermeni Kilisesi ve Türkler*. İstanbul:Berikan Yayınları

KURKJIAN, Vahan M.. (1958). *A History of Armenia*. Newyork:Union of America

LYNCH, H.F.B.. (1901). *Armenian Travel and Studies Vol. 1-2*, Newyork:Longsman

MACLER, Frederic. (1923). *Anciennes Eglises D'Armenie*, Paris:ArtzakankParisı.

MARZBANYAN, Hovannes, (1970) *Dini Mimariye Karşılaştırmalı Bir Bakış ve Onun İçinde Ermeni Mimarlığının Yeri*. İstanbul:Marmara Yayın Evi.

MARR, Nicolay. Anı, Moskova, 1934”Ani Arkeoloji Enstitüsünün Kuruluşu Hakkında”, Çev. Hacali Necefoğlu). *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 157:52-56.

METİN, Halil. (1992). *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*. Ankara:MEB Yayınları

MORGAN De Jacoues. (1919). *Historie du Peuple Armenien*. Paris:Nancy-Paris-Strasbourg.

MORAVSCSIK, Gy.(1967) *Constantine Porphyrogenitus De Adminitrando Imperio* (Çev. R.J.H). Washington D.C.

MUYLDERMANS J.. (1927) *La Domination Arabe En Armenie*. Paris:Louvain.

NERSESSIAN, S.D..(1946). *Armenia and the Byzantine Empire*. Cambridge: Harvard University Press

NERSESSIAN, S.D..(1963). *Armenian Manuscripts*. Washington : Washington

ORBELIAN, Stephanos. (2011). *Historie De La Famile Et De La Province Des Sunik*. South Caroline :Nabu Press

ORMANIAN, Malachia. (1878). *Le Vatican Armeniens*. Roma.

ORMANIAN, Malachia. (1912) *The Church of Armenia*, (Çev. Marcar Gregory) London: A.R. Mowbray.

OSTROGORSK, Georg.(2006). *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev.F. Işıltan), Ankara:TTK

PARS, Tuğlacı. (1983). *Osmanlı Şehirleri*. İstanbul:Milliyet Yayınları.

SARIKÇIOĞLU, E., (1983). *Başlangıçta Günümüze Dinler Tarihi*. İstanbul:Fakülte Kitap Evi.

SİMEON.(1999) *Tarihte Ermeniler* (çev. ANDREASYAN D.H.), İstanbul:Çivi Yazıları.

SOLMAZ, Gürsoy (2000), “Ortaçağ’da Anı Kalesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 6:131-148.

SÖZEN, M.- TANYELİ U., (1986) *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul:Remzi Kitap Evi.

STRECK, M.. (1964) “Ermeniye,” *İslâm Ansiklopedisi*, IV. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.

STRZGOVSKİ. Josef. (1918) *Die Baukunts und Der Armenier und Europa I-II*,Vienna: Asco.

TEXİER, Charles. (1862). *Asie Mineure*. Paris :İmpremeurs De Instutet France.

THIERRY, Jean Michel. (1980) *Le Cuvent Armenia d’Horomos*. Paris :Louvain.

THIERRY, Jean Michel.(1978) *La Cathedrale des Saints-Apotres de Kars*. Paris:Louvain.

THIERRY, Jean Michel. *Les Arts Ameniens*. Paris:Mazenod.

THIERRY, Jean Michel. (1965). “Notes Sur Des Monuments Armeniens En Turquie (1964)”. *Revue des Etudes Armeniennes*, 2:165-184

THIERRY, Jean Michel.(1966). “A Propos De Quelques Monuments Chretiens Du

Vilayet De Kars (Turquie)”. *Revue des Etudes Armeniennes*, 3:73-90

THIERRY, Jean Michel.(1971). “A Propos De Quelques Monuments Chretiens Du Vilayet De Kars (Turquie) II”. *Revue des Etudes Armeniennes*, 8:189-213

THIERRY, Jean Michel.(1983). “A Propos De Quelques Monuments Chretiens Du Vilayet De Kars III”. *Revue des Etudes Armeniennes*, 17:329-394

THIERRY, Jean Michel.(1985). “A Propos De Quelques Monuments Chretiens Du Vilayet De Kars (Turquie) IV”. *Revue des Etudes Armeniennes*, 19:285-323

THIERRY, Jean Michel.(1994-1995). “Steles Armeniennes Decouvertes Dans La Region De Kars”. *Revue des Etudes Armeniennes*, 25:271-298

TOGAN, Zeki Velidi. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul:İstanbul Üniversitesi Yayınları.

TUĞLACI, Pars. (1984). *Arpaçay ve Yöresi*. İstanbul:Pars Yayın.

TOROMANIAN, Toros. (1948). *Materials for the History of Armenian Architecture I-II*. Yerevan, Armenian SSR: ArmFan Publishing.

TURAN, Tülay. (1987). *Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul:Doğu Araştırma Merkezi Belge Yayınları.

URAS, Esat. (1950). *Tarih’de Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara:Belge Yayın Evi.

URFALI, Mateos.(2000) *Urfalı Mateosun Vekayinamesi ve Papaz Grigoun Zeyli*. Çev. Hrant D. Andreasyan). Ankara:TTK.

VARDAN, Averetsi. (1937). “Müverrih Vardan Türk Futuhat Tarihi”. (Çev. Hrant Der Andreasyan). *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi*,

2:154-244.

YILDIRIM, Suat.(1988). *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*. İstanbul:Nil Yayınları.

YILDIZ, Hakkı Dursun. (1964), “Kars’ın Fethi”. *Türk Kültürü, Kars Armağanı*, 22:152-154.

EKLER

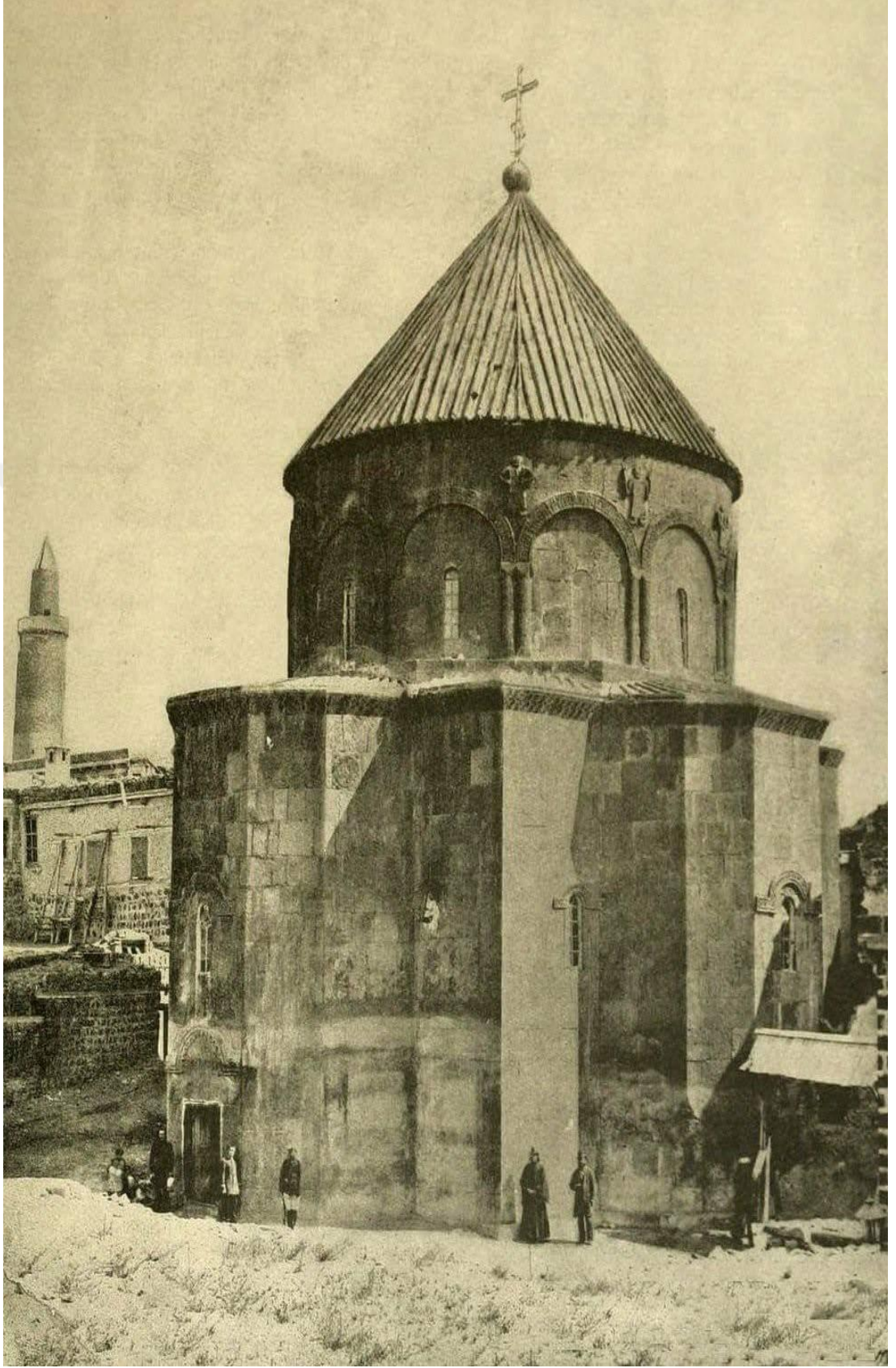
RESİMLER

Resim 1 Çoban Kilise (Karmirvank) 1905 Yılı

Resim 2 Çoban Kilise (Karmirvank) Günümüz

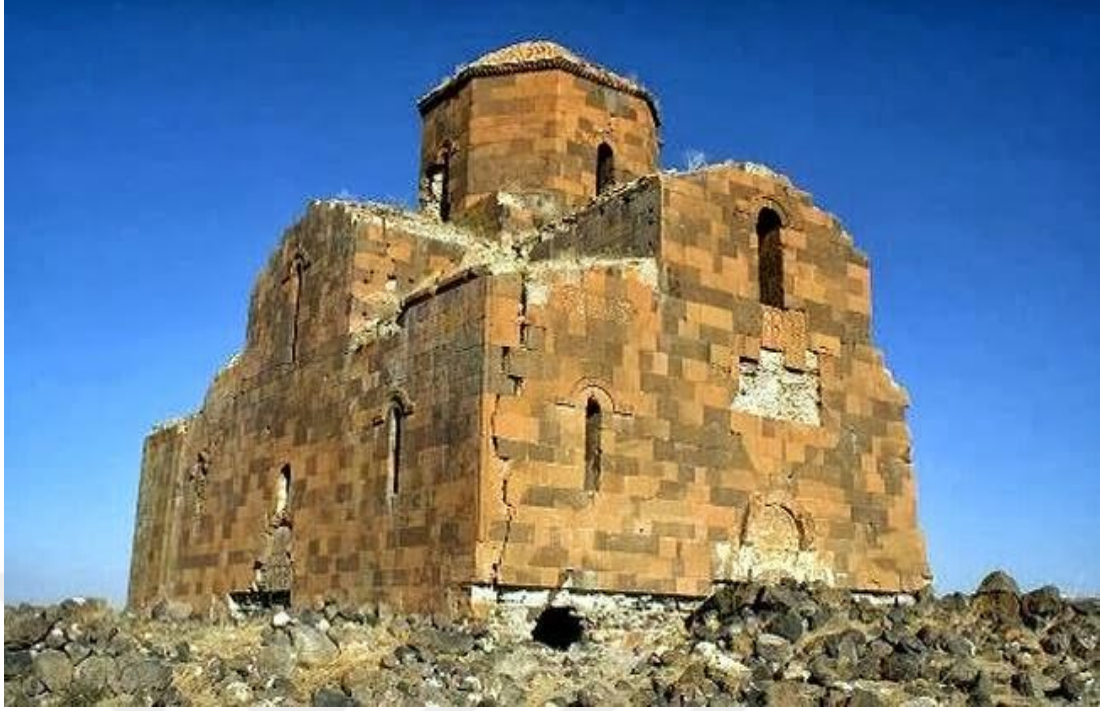
Resim 3 12 Havariler Kilisesi 1850li yıllar

Resim 4 12 Havariler Kilisesi Günümüz

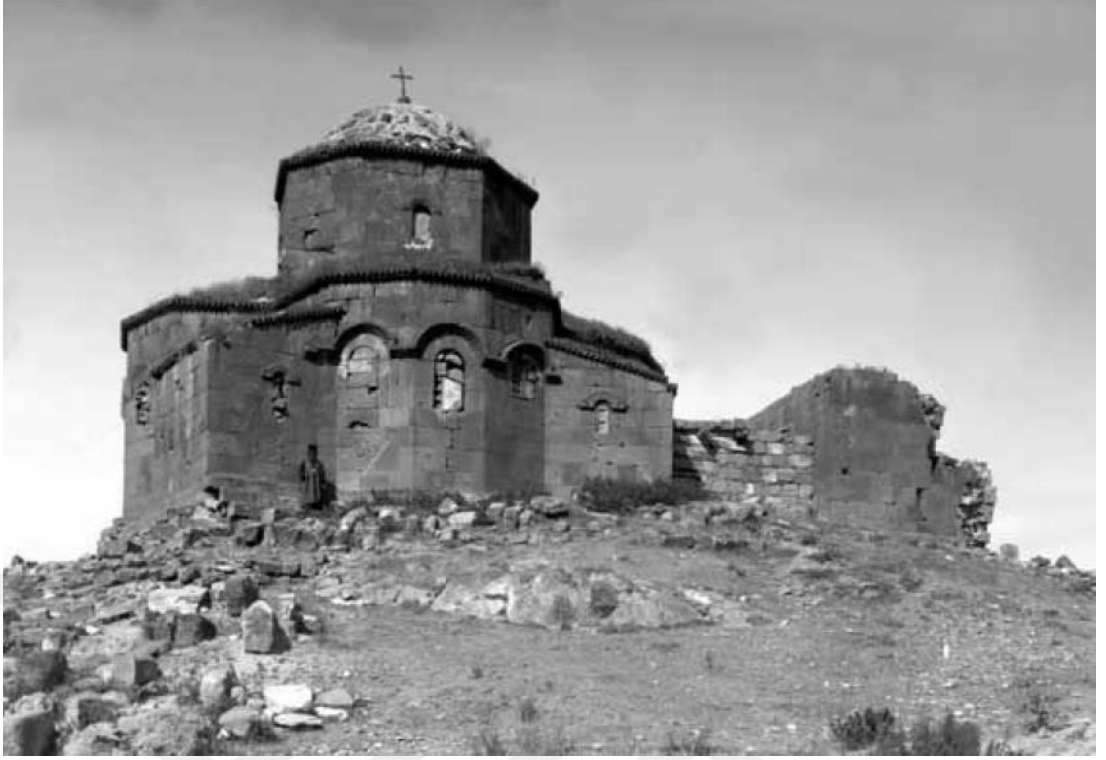
Resim 5 Ani Fethiye Camii Günümüz

Resim 6 Müren Katedrali Günümüz

Resim 7 Aziz Amenaprkich Katedrali

Resim 8 Atrak Manastırı 1905 Yılı

Resim 9 Garavank Manastırı 1905 Yılı

Resim 10 Garavank Manastırı 1990 'lı Yıllar

Resim 11 Aziz Sarkis Bazilikası 1905 Yılı

Resim 12 Bagnayr Manastırının 1905 Yılı

Resim 13 Bagnayr Manastırının 1905 Yılı

Resim 14 Baghnyr Manastırı Günümüz

Resim 15 Baghnyr Manastırı Günümüz

Resim 16 Hripsime Manastırı Günümüz

Resim 17 Hripsime Manastırına İnen Merdivenler Günümüz

Resim 18 Hripsime Manastırı ve Manastıra İnen Merdivenler

Resim 19 Hripsime Manastırı Brossetin Çizimi İle

Resim 20 Horomos Manastırı ve Şirakavan 1905 Yılı

Resim 21 Horomos Manastırı 1905 Yılı

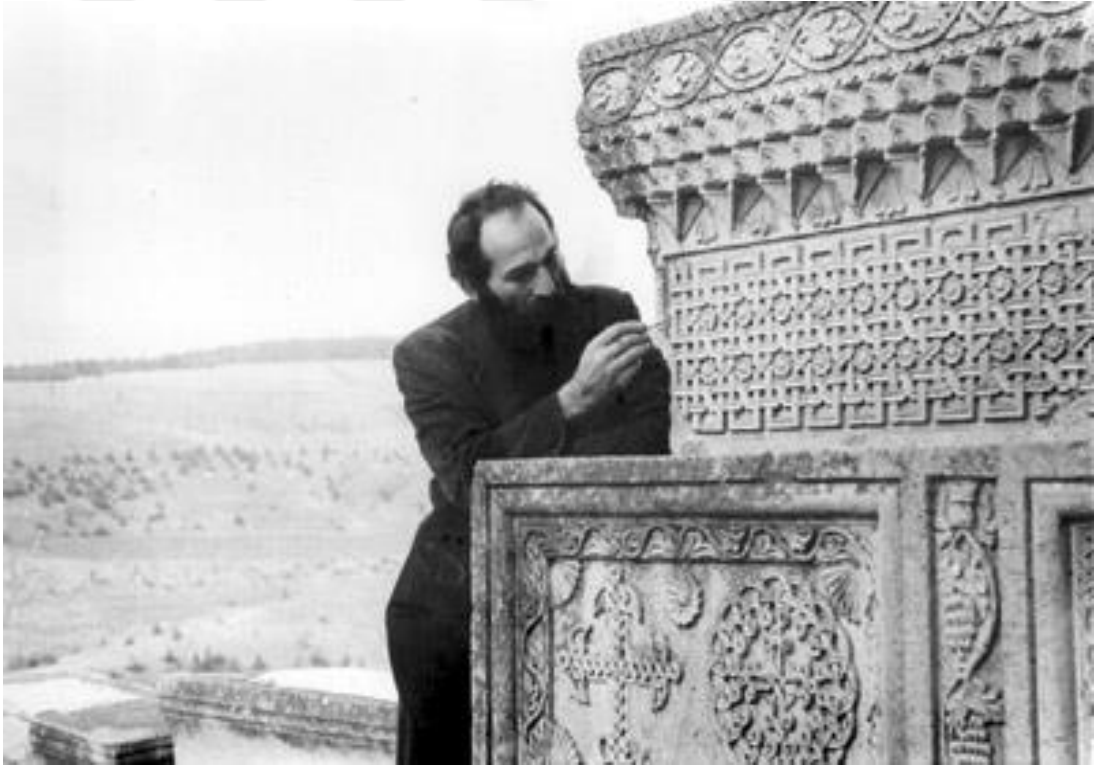
Resim 22 Horomos Manastırının Günümüzdeki Hali

Resim 23 Horomos Manastırının Günümüzdeki Hali

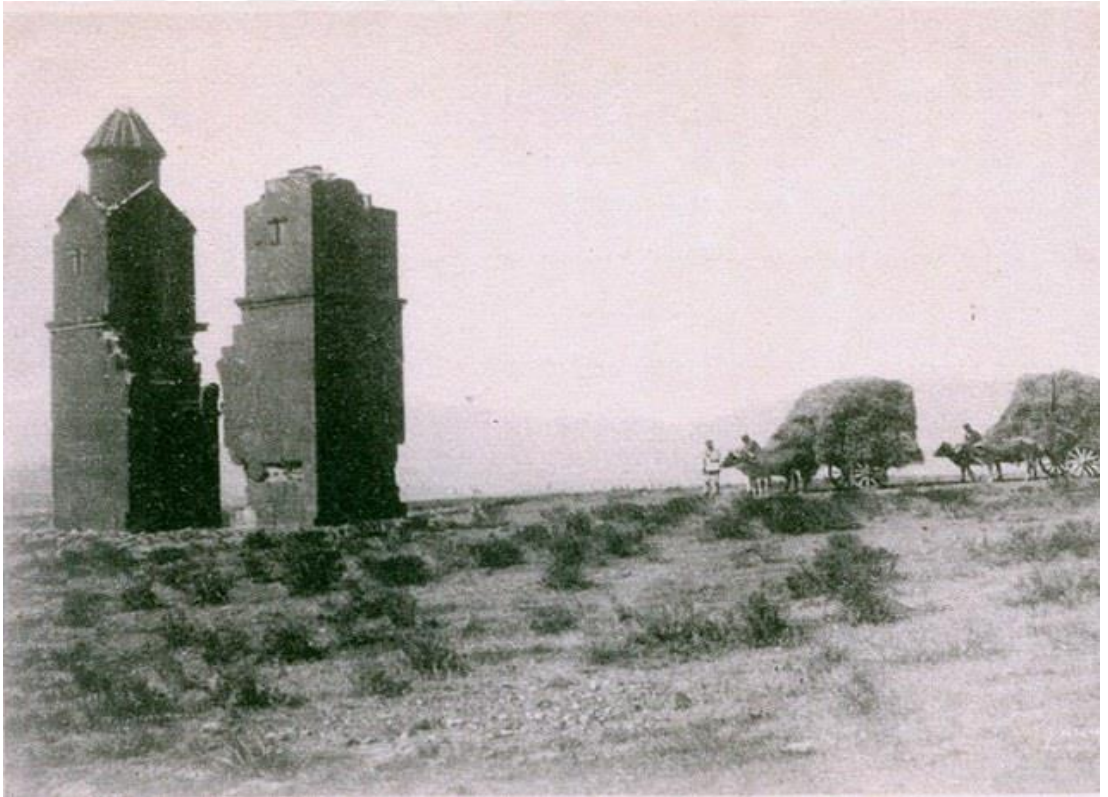
Resim 24 Horomos Manastırı Jumatunu Günümüz

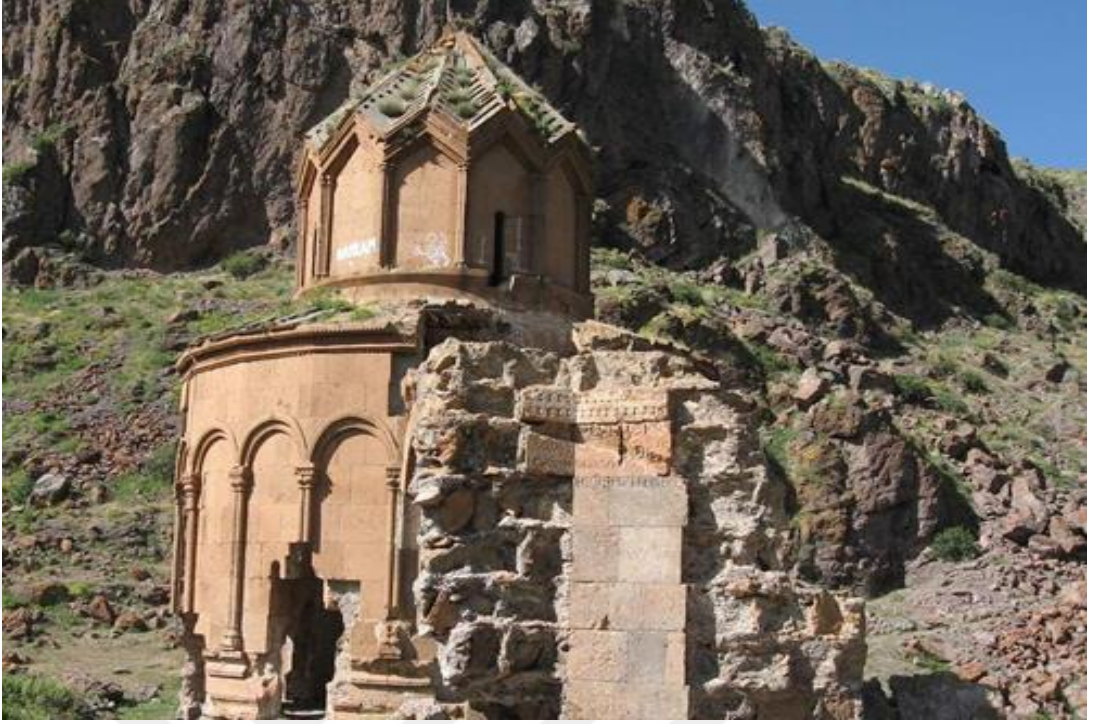
Resim 25 Nicolay Marr Asot'un Mezarını İncelerken

Resim 26 Horomos Manastırının Bir Parçası Sayılan Zafer Takı Brosset'in Çizimi

Resim 27 Horomos Manastırının Bir Parçası Zafer Takının 1905 deki hali

Resim 28 Kzkhkong Manastırı Günümüz

Resim 29 Kzkhkong Manastırı 1905 Yılı

Resim 30 Kzkhkong Manastırının Girişi 1905 Yılı

Resim 31 Kzkhkong Manastırı 1905 Yılı

Resim 32 Kız Kalesi Manastırı 1900'lı Yıllar Öncesi

Resim 33 Kız Kalesi Manastırı ve Nicolay Marr 1910'lı Yıllar

Resim 34 Kız Kalesi Manastırından Günümüz

Resim 35 Kız Kalesi Manastırından Günümüz

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Faruk TORUNOĞLU
Doğum Yeri	Kars
Doğum Tarihi	1.04.1980

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Marmara Üniversitesi
Fakülte	Fen Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Tarih

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	KPDS (.....) ÜDS (....) TOEFL (....) EILTS (....)
...	

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	Kars Öğretmen Evi ve ASO
Görevi/Pozisyonu	Gecici Personel
Tecrübe Süresi	1 Yıl

KATILDIĞI

Kurslar	Boğaziçi Üniv. (BÜYEM) Ön Büro ve Kat Hizmetleri
Projeler	SERKA Destekli “Aşıklar Akademisi” Proje Kilit Personeli

İLETİŞİM

Adres	Şehitler Mahallesi Şehitlik Cad. Seyhan Kümeleri
E-mail	faruktorunoglu@hotmail.com